

sta

Journal of Humanities and Tourism Research

Araştırma Makalesi

Kastamonu Pınarbaşı İlçesi Savaş Köyü Aşağı Tekke Camii Kalem İşleri ve Mevcut Korunma Durumu

Decorative Wall Paintings of the Aşağı Tekke Mosque in Savaş Village, Pınarbaşı District, Kastamonu, and their Current Conservation Status

Muhammet BİLGEN¹

Özet

Bu çalışma ile Kastamonu iline bağlı Pınarbaşı ilçesinin Savaş Köyü'nde yer alan Aşağı Tekke Camii kalem işlerinin motif, renk, kompozisyon özelliklerini ortaya koymak, dönem özelliklerini belirlemek, geçirdikleri değişimleri ve korunma durumlarını kayıt altına alarak ileride yapılacak koruma-onarım çalışmalarına kaynakça oluşturmak amaçlanmıştır. Bu ve benzeri konularda çalışma yapan araştırmacılara kaynak oluşturmanın yanı sıra bir kültür ürünü olan ve tarihe tanıklık etmiş yapı ve yapı elemanlarının incelenerek kayıt altına alınması toplumsal hafızanın da yok olmasını engelleyecektir. Yapı ve kalem işleri hakkında daha önce yapılmış bilimsel bir çalışmanın olmayışı yapılan çalışmanın önemini ortaya koymaktadır. Bu mantık çerçevesinde yapının ve kalem işlerinin görsel belgelenmeleri yapılmış literatür taraması ve kalem işlerinin detaylı incelenmesi sonucu elde edilen veriler sistematik bir düzen dahilinde verilmeye çalışılmıştır. Yapılan incelemelerin sonucunda kalem işlerini yapan usta ya da ustalara ait olduğu düşünülen bilgilere, yapının daha önceki kullanımı ile ilgili ipuçlarına ulaşılmıştır. Benzer kalem işi örneklerine sahip yöredeki diğer cami kalem işleri ile karşılaştırmalar yapılmış, elde edilen veriler görsellerle desteklenerek sunulmuş, sonuç bölümünde veriler tartışılarak önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Pınarbaşı, Aşağı Tekke Camii, Kalem İş, Duvar resmi, Koruma ve Onarım

Abstract

This study aims to reveal the motifs, colors, and compositional features of the decorative wall paintings at Aşağı Tekke Mosque in Savaş Village, Pınarbaşı District, Kastamonu Province; to determine the characteristics of the period; and to document the changes they have undergone and their state of preservation, thereby creating a reference for future conservation and restoration work. In addition to providing a resource for researchers working on this and similar topics, examining and documenting structures and structural elements that are cultural products and bear witness to history will also prevent the loss of social memory. The absence of any previous scientific work on the structure and wall paintings highlights the importance of this study. Within this framework, the visual documentation of the structure and wall paintings, the literature review, and the detailed examination of the wall paintings have yielded data that has been presented in a systematic manner. As a result of the investigations, clues

¹Kastamonu Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Kastamonu

ORCID:

K.C.: 0000-0002-9132-3950

Corresponding Author:

Muhammet BİLGEN

Email:

mbilgen@kastamonu.edu.tr

Citation: Bilgen M. (2025). Kastamonu Pınarbaşı ilçesi Savaş Köyü Aşağı Tekke Camii kalem işleri ve mevcut korunma durumu. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 15 (4), 837-869.

Submitted: 01.12.2025

Accepted: 25.12.2025

were found regarding the previous use of the building, along with information believed to belong to the master or masters who created the wall paintings. Comparisons were made with other mosque wall paintings in the region that have similar examples of wall paintings, the data obtained was presented with supporting visuals, and recommendations were made in the conclusion section after discussing the data.

Keywords: Pınarbaşı, Aşağı Tekke Mosque, Decorative Wall painting, Wall painting, Conservation and Restoration

1. GİRİŞ

İlk çağlardan günümüze gelinceye kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapan Anadolu coğrafyası, geçmiş medeniyetlerin izlerini barındıran tarihi eserler bakımından oldukça zengindir. Batı Karadeniz Bölgesi ve İç Anadolu Bölgesinin kuzey bölümünü içine alan, merkezinde Kastamonu'nun yer aldığı bölge, Bilge Umar'ın Paphlagonia (2007) adlı eserinde de belirtildiği üzere ilk çağlardan günümüze gelinceye kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, Çobanoğulları ve Candaroğulları Beylikleri bu bölgede hüküm sürmüştür. Daha sonra Osmanlı hâkimiyetine giren bölge, Kastamonu ve çevresi (Yücel, 1991) gerek Osmanlı döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Dolayısı ile Kastamonu her dönemin izlerini barındıran tarihi eserlerin yer aldığı önemli bir şehirdir (Bilgen ve Güven, 2020).

Kastamonu, şehir merkezi dışında ilçe ve köylerinde yer alan birçok tarihi esere ev sahipliği yapar. Tarihi camiler, Kastamonu'nun mimari kültürel zenginliği içinde önemli bir yer tutar. Özellikle kırsal bölgelerde sıklıkla karşılaşılan köy camileri, yöreye ait son birkaç yüzyılın kültürel zenginliğini gözler önüne serer. Bu dini yapılarıdaki kalem işleri söz konusu yapıları süslemenin yanı sıra, yapıldıkları dönemin ekonomik, kültürel ve sosyal yapısı, yörenin iklimi, bitki örtüsü, kalemkârın sanat görüşü ve o yörenin inanç sisteminden günlük kullanım eşyalarına varıncaya kadar birçok konu hakkında bilgi verirler (Güven ve Bilgen, 2020).

Kastamonu köy camilerinin kalem işlerine bakıldığında, bitkisel bezemede yer alan yöredeki çeşitli bitkilerin tasvirlerinin yanı sıra, günlük kullanım eşyaları olan çeşitli dokuma örneklerinin de gerçekçi bir üslupla resmedilmiş olduğu anlaşılr. Aydın Koçarlı Cincin Mahallesi'ndeki Cihanoğlu Abdülaziz Efendi Camii, Aydın Koçarlı İlçesi Orta Mahalle'de bulunan Cihanoğlu Mustafa Ağa Camii gibi yapılarda bitkisel süslemelerin yanı sıra günlük kullanım eşyalarının da kalem işlerinde bezemeci yaklaşımla uygulandığı gibi (Tüfekçioğlu ve Gümüş, 2016) bayrak, sancak ve Kastamonu yöresinde dokunmuş olabileceği düşünülen halı gibi eşyalarında Savaş Köyü Aşağı Tekke Camii'n kalem işlerinde birer bezeme unsuru olarak kullanıldığı görülür (Güven ve Bilgen, 2022).

Aşağı Tekke Camii kalem işleri incelendiğinde Kastamonu ilçelerinde ve köylerinde yer alan bazı camilerin kalem işleri ile büyük oranda benzer bir bezeme özelliğine sahip olduğu görülür. Bezemelerin bu derece benzer olması ve tarihlerinin de birbirine çok yakın olması aynı kalem işi ustası ya da ustaları tarafından yapılmış olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir. Yapılan araştırmalarda kalem işleri ile ilgili detaylı bilgi veren daha önce yayınlanmış kaynağa rastlanmamıştır. Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün arşivinde yapı ve kalem işleri ile ilgili evraklar, restorasyon dosyaları, yapının da içinde yer aldığı arazilerin vakıf kayıtları ile ilgili yapılan yayınlar incelenmiştir.

Yapının ve kalem işlerinin mevcut durumları yerinde incelenmiş, genel ve detay çekimleri ile kayıt altına alınmış, elde edilen eski fotoğraflar ile karşılaştırmaları yapılmış, kalem işlerindeki değişimler ve mevcut korunma durumları belgelenmeye çalışılmıştır. Yazar arşivinde yer alan, yapı ve kalem işlerinin mevcut durumunu gösteren görseller (fotoğraflar) 2025 yılında çekilmiştir. Kalem işlerinin yanı sıra yapının bazı yerlerinde doğrudan sıva üzerine mürekkeple yazılmış Osmanlı Türkçesi (Arap harfleri ile yazılmış) metinlerin transkripsiyonları ve günümüz Türkçesine çevirileri yapılmaya çalışılmıştır. Bu notlarda yer alan tarih kayıtlarından yapının

tarihinin belirlenmesi ile ilgili önemli veriler elde edilmiştir. Yazıların okunmasında, transkripsiyonlarının ve günümüz Türkçesine çevirilerinin yapılmasında Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Mehmet Malik BANKIR Hoca'nın bilgisine başvurulmuştur.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu çalışmada, tarihi değere sahip mimari bir eser olan Savaş Köyü Camii'n iç mekân (harim) duvarlarında görülen kalem işlerinin sanatsal ve tasarım özellikleri ile mevcut durumları incelenmekte, korunma durumlarını etkileyen faktörler ele alınmaktadır. Yapıdaki izlerden, duvarlarına ya da çeşitli yüzeylere kaydedilmiş yazılardan, kalem işlerini yapan usta ya da ustalara ait olduğu düşünülen imzalardan, yapının tarihine ilişkin veri elde edilmeye çalışılmıştır. Sonuç bölümünde araştırmanın amacı doğrultusunda veriler değerlendirilerek kalem işlerinin korunması için yapılması gerekenler hakkında önerilerde bulunmaktadır. Bu araştırmada incelenen yapının kalem işleri yapının yapıldığı dönemden çok sonraya tarihlenmektedir. Kalem işlerindeki tarih kayıtlarından cumhuriyet dönemine tarihlendirilen bezemeler, yörenin kültürel, coğrafi zenginliğini inanç sistemini, sanat anlayışını ortaya koyması bakımından önemlidir.

2.1. Kalem İşi

Mimari yapıların iç-dış duvar yüzeylerine, taşıyıcı ya da dekoratif yapı unsurlarının yüzeylerine, kubbelerine, tavanlarına, kapı-pencere gibi bölümlerin uygun yüzeylerine, kısaca sıva, ahşap, taş, bez, deri, alçı gibi malzemelerin kullanıldığı bütün yüzeylere renkli boyalar ve bazen de altın varak kullanılarak, kalem olarak adlandırılan fırçalarla uygulanan bezemelere "kalem işi" adı verilir. Kalem işlerini uygulanacakları yüzeye uygulayan kişiye "kalemkâr", kalem işlerinin hem tasarımını yapan hem de yüzeye uygulayan kişilere ise "nakkaş" denilir (İrteş, 1985: 425; Bilgen ve Güven, 2020: 837). Aslında "kalem işi" sözcüğü bir yüzeye çentikler atmak ya da renkleri kullanarak izler oluşturmak suretiyle yapılan bütün çalışmalara verilen ortak ad olarak kullanılabilir. Çünkü bir yüzeye çeşitli şekiller oluşturmak maksadı ile kullanılan fırça dışındaki, örneğin demir bir malzemeye de "kalem" adı verilmektedir. Taş ustalarının bezemeleri taş oyarken ya da taş yazı yazarken kullandıkları çelik demir (murç) kalem olarak adlandırılır. Uzakdoğu milletlerinin yazı yazmada kullandıkları fırça, Avrupalıların kullandıkları kuş tüyü "kalem" olarak tabir edilir. Aynı zamanda Türk sanatkarlarının tezhip ve minyatür (nakış resim) yapmak için kullandıkları sapı tüyden olan fırça Türk kültüründe "kılı kalem" şeklinde isimlendirilmiştir (Baysal, 2017: 16; Bilgen ve Güven, 2020: 837). O halde "kalem işi" kalem tabir edilen aletlerle bir yüzeye çentikler oluşturmak, renklerle desenler, şekiller yapmak suretiyle oluşturulan bütün çalışmaların ortak adı olarak kullanılabilir. Fakat günümüzde "kalem işi" denildiğinde akla daha çok sıva, ahşap, taş, mermer, deri, bez, alçı gibi malzemeler üzerine kalem fırçalarla renkli boyalar ve altın varak kullanılarak yapılan bezemeler gelmektedir.

Mimari yapılarda görülen kalem işleri uygulandıkları yüzeylere göre birbirlerinden ayrılır ve farklı simler alırlar. Bunlar; Sıva üstü kalem işi, deri ve bez üstü kalem işi, ahşap üstü kalem işi, taş ve mermer üstü kalem işi, malakâri ve künde-kârîdir (Bilgen, 2010: 26-27). Bu araştırmaya konu olan yapıda sıva üstü kalem işi çeşidi görülür.

Türk mimarisinde bezeme sanatı Orta Asya'da Hunlarla başlayıp, Karahanlı ve Gazneliler döneminde İslam Dini ile etkileşime girmiş, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve devamında Osmanlı Cihan Devleti ile Anadolu'da önemli eserlerin yüzeylerini bezeyen bir ifade biçimine dönüşmüştür. Erken dönem, klasik dönem, batılılaşma dönemi ve cumhuriyet dönemini yaşayarak, etkileşerek, etkileyerek, değişerek, dönüştürerek, gelişerek günümüze kadar gelen kalem işleri birçok üslupta eserlerin üretildiği alan olmuştur (Yılmaz, 1991).

Anadolu'da daha çok kırsal kesimde görülen köy camilerinin kalem işlerine bakıldığında, şehir merkezlerindeki büyük camilerde görülen ve saray nakkaşhânesinin kontrolünde yapılan kalem işlerinden farklı bezemeler dikkat çeker. Bu bezemeler, saray nakkaşhânesinde yapılan tasarımlardan etkilenmiş olmakla birlikte yerel sanatçıların (nakkaşların-kalemkârların), yöre halkının kültürünün ve coğrafyanın izlerini barındırır. Türk bezeme sanatlarından olan kalem işlerinde kullanılan motifler toplumların gelenek, görenek, zevk, anlayış ve inançlarının bir ifadesidir (Şengül, 1990: 3). Bu tarz bezeme ya da resimleri Anadolu Halk Resmi (Aksel, 2010), ya da Anadolu Halk Sanatı, Anadolu Tasvir Sanatı (Arık 1988) olarak adlandırmak mümkündür.

2.2. Sıva Üstü Kalem İşi

Yapıların kubbe, tavan, duvar, kimi zaman dış yüzeylerindeki çeşitli karışımlarla hazırlanmış sıvalar üzerine uygulanan bezemelere sıva üstü kalem işi adı verilir (Bilgen, 2010: 27). Sıva üstü kalem işleri yaş sıva üzerine (fresco) ve kuru sıva üzerine (secco) olmak üzere iki teknikte uygulanmıştır (Baysal, 2017: 33). Yaş sıva üzerine uygulanan kalem işleri, kuru sıva üzerine uygulanan kalem işlerine nazaran daha uzun ömürlüdür. Aşağı Tekke Camii kalem işleri kuru sıva üzerine uygulanmıştır.

Osmanlı dönemi dini yapılarında özellikle büyük camilerde sıva üstü kalem işleri insan elinin ulaşamayacağı üst bölgelerde tercih edilmiş alt bölümler genelde çini ile kaplanmış ya da taş veyahut sıvalı boş yüzey şeklinde bırakılmış, sıva üstü kalem işi bu bölgelerde pek tercih edilmemiştir. Bunun sebebi ise sıva üstü kalem işlerinin çini, mermer ve benzeri malzemeye nazaran dış etkenlere karşı daha dayanıksız olmasıdır (Demiriz, 1999: 297).

Sıva üstü kalem işlerinin yapılacağı alanlar kireç badana ile badana yapıldıktan sonra kalem işleri yüzeye uygulanır. Fakat bazı durumlarda kireç badana yapılmadan kalem işlerinin doğrudan sıvanın üzerine uygulandığı da görülür. Aşağı Tekke Camii kalem işleri de kireç badana yapılmadan doğrudan sıva üzerine uygulanmıştır. Kalem işlerinin yapılacağı alanların cetvel çizgileri çekildikten sonra eskize çizilen desenler iğnelenip kömür tozu yardımı ile duvar yüzeyine silkelenir (aktarılır). Motifler ve zemin renkleri boyanıp altın varak uygulanacak alan varsa altın varaklar yapılır. Motif detaylarının boyama işlemleri tamamlandıktan sonra en son kalem fırçalarla motiflerin tahrir (kontur) çizgileri yapılır. Bazı durumlarda bezemelerin üzerine koruyucu bir vernik atılır. Dış etkenlerden korundukları ve dayanıklı malzeme ile yapıldıkları müddetçe sıva üstü kalem işleri uzun yıllar sağlamlıklarını koruyabilirler. Elbette ki kalem işlerinin uzun yıllar sağlam kalmaları üzerine uygulandıkları sıvanın sağlamlığı ile doğrudan ilintilidir (İrteş, 1985: 425-426).

3. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Tarihi yapılardaki kalem işleri uygulandıkları yapıyı bezemenin yanı sıra yapıldıkları dönem ve yörenin kültürel, coğrafi özellikleri, yapan sanatçıların sanat görüşleri gibi birçok konuda bilgi verirler. Hatta yapının tarihine ilişkin bazı ipuçları barındırırlar. Bir kültür ürünü olan kalem işlerinin korunması ve gelecek nesillere sağlam bir şekilde aktarılması kültürün devamlılığı açısından önem arz etmektedir. Toplumun hafızası olmaları açısından tarihi eserler insanlığın ortak malıdır ve tüm insanlık için korunmaları ve yaşatılmaları gerekir.

Geçmiş kültürlerin sırlarını barındıran kalem işlerinin incelenmesi, kompozisyon, renk motif özelliklerinin belirlenmesi, yapım tekniklerinin tartışılması ve kayıt altına alınması, Osmanlı Türkçesi (Arap harfleri) ile yazılmış metinlerin transkripsiyonlarının ve gerekirse çevirilerinin yapılması ileride yapılacak koruma-onarım çalışmalarının bilimsel verilere dayandırılmaları açısından son derece önemlidir.

Bu çalışmada, Savaş Köyü Aşağı Tekke Camii kalem işlerinin incelenerek, geçirdiği değişimler, oluşan bozulmalar, bozulmaların nedenleri, kalem işlerinin motif renk ve kompozisyon özellikleri, kullanılan motif ve kompozisyonların betimlenmesi, yapıdaki farklı dönemlerde yazılmış yazıların okunması ve çevirilerinin yapılması amaçlanmıştır. Ayrıca kalem işlerinin ve yapının yapım tarihi ile ilgili verilere ulaşmak amacıyla kalem işleri ve kalem işlerinin aralarına gizlenmiş yazılardaki (kalem işlerinden önceki ya da sonraki dönemlerde sıva üzerine yazılmış küçük metinler) verilerin değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Yapılan çalışma, elde edilen verilerin farklı çalışmalara kaynak oluşturması, kapının ve kalem işlerinin korunması açısından son derece önemlidir.

4. YÖNTEM

Savaş Köyü Aşağı Tekke Camii kalem işleri ile ilgili daha önce yapılmış bilimsel bir çalışmaya ulaşamamıştır. Fakat caminin bulunduğu köy ile ilgili vakıf kayıtları üzerine çalışmalar mevcuttur (Yakupoğlu ve Dağsever, 2024; Dağsever, 2025). Kastamonu bölgesini de içine alan “Geç Orta çağlarda Tokat, Kastamonu, Çorum ve Amasya Vakıfları” (Bakır ve Gökşen, 2020) isimli çalışmada, Aşağı Tekke Camii’nde içinde bulunduğu yöreye ait olan Yakupoğlu ve Dağsever’in (2024) “Kastamonu Pınarbaşı İlçesi Ömer Seydi (Duâlı Seydi) Zaviyesi ve Vakıfları” isimli çalışmalarında ifade edilen vakıf bilgilerine yer verilmemiştir. Duvar resimleri konulu “Sivas Yıldızeli Şeyh Halil Türbesi Duvar Resimleri” (Uzun, 2019: 1849) isimli çalışmada ikonografik değerlendirme yapılırken, yapının güneybatı trompunda görülen baldaken türbe tasviri tipindeki türbe tasvirlerinden birinin de Kastamonu Pınarbaşı Savaş Köyü Tekke Camii’nde görüldüğü ifade edilmiştir. Fakat bu çalışmaya konu olan ve kalem işlerinin detaylı incelendiği Savaş Köyü Aşağı Tekke Camii kalem işlerinde, cami tasvirleri olmakla birlikte türbe tasviri olarak adlandırabileceğimiz net bir tasvir örneğine rastlanmamıştır.

Literatür taraması yapıldıktan sonra belli aralıklarla cami ve camide yer alan kalem işleri yerinde incelenmiş, detaylı fotoğrafları çekilmiş, müdahale izleri, bozulmalar gözlemlenmiş, gözlemler sonucunda elde edilen veriler yazılı ve görsel olarak kayıt altına alınmış, yapının ve kalem işlerinin restorasyon geçmişi incelenmiş, Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivindeki yapı ile ilgili evraklara ulaşılmıştır. Alan ve literatür çalışmalarının ardından kalem işlerinin renk, motif ve kompozisyon özellikleri betimlenmeye çalışılmış, yapıya not düşülmüş her kaydın çözümlemeleri yapılmaya çalışılmıştır. Elde edilen veriler sistematik bir düzen içinde sunulmuştur.

5. BULGULAR

5.1. Pınarbaşı Savaş Köyü

Savaş Köyü Kastamonu’nun Pınarbaşı ilçesine bağlıdır ve ilçe sınırlarının en güneyinde yer alır. Köyün batısında ve güneyinde Eflani ilçesi, doğusunda ise Daday ilçesi bulunur (Yakupoğlu ve Dağsever, 2024: 27). Savaş köyüne Eflani-Daday karayolundan kuzey yönde ayrılan iki farklı araç yolundan ulaşılabilir gibi, Eflani-Pınarbaşı karayolundan doğu yönünde ayrılan araç yolundan da ulaşım sağlanabilir (Foto-1 ve 2).

Geçmişte Savaş Köyü, Daday kazasının Azdavay nahiyesine bağlı iken, Pınarbaşı’nın 1987 yılında Azdavay’dan ayrılarak ilçe yapılması üzerine Pınarbaşı’nın köyleri arasında yer almıştır ve günümüzde Pınarbaşı’na bağlı olarak devam etmektedir. Köy nüfusunun on dördüncü yüzyıl başları itibarıyla Müslüman Türk reayasından oluştuğu söylenebilir. Zira Savaş Köyü ve çevresi Selçuklular zamanında yoğun bir Türk iskânına maruz kalmıştır. Ayrıca Savaş Köyü Candaroğulları Beyliği’nin kurulduğu bölge olan Eflani yöresine dâhildir (Yakupoğlu ve Dağsever, 2024: 27-28).

5.2. Savaş Köyü Aşağı Tekke Camii, Tarihi ve Mimari özellikleri, Mevcut Korunma Durumu

Kastamonu İli, Pınarbaşı İlçesi, Savaş Köyü, Tekke Camii'n tescili ile rölöve, restitüsyon ve restorasyon projelerinin değerlendirilmesi istemi ile Kastamonu vakıflar Bölge Müdürlüğü 24.12.2006 tarihinde B.02.1.VGM.1.21.102.04.37.01/2632 sayılı yazı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'na başvuru yapmıştır. Bu başvuru sonucunda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 09.03.2007 tarih ve 113 nolu toplantısında, 09.03.2007 tarih ve 2185 nolu kararı ile Tekke Camii 2863 sayılı yasa kapsamına giren, korunması gerekli kültür varlığı özelliği taşıması nedeniyle tesciline ve grubunun 1 olarak belirlenmesine karar verilmiştir (Kaynak: Vakıflar Kastamonu Bölge Müdürlüğü Arşivi).

Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan 06.03.2007 tarihli "Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültürel ve Doğal Varlıkları Koruma Envanteri" belgesinde yapı ile ilgili şu bilgilere yer verilir; Yapının üzerinde herhangi bir kitabe bulunmadığı için yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Cami iç cephelerindeki süslemelerin yaklaşık 65 – 70 yıl önce yapıldığı yöre halkı tarafından ifade edilmiştir. Yapı bir ana mekân, minare ve bir ön mekândan meydana gelir. Ana mekân içten 7,65 x 8,83 m ebadında kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlıdır. Ana mekânın kuzey duvarı mahfillidir ve mahfili önde dört adet ahşap sütun taşır. Ahşap tavan, 12 gen ve sarkıt olarak göbekli ahşap tavanda 12 gen, göbek etrafında gittikçe genişleyen ahşap çıtalar ile 12 gendir. Ana mekân pencereleri dışta ahşap pervazlı ve alt pencereler ahşap parmaklıklıdır. Yapı, ahşap pencere parmaklıklarıyla Safranbolu yöresindeki bu tarz geleneksel mimari öğelerini ve 12 gen göbekli tavanıyla Safranbolu Zulmiye Camii'ni hatırlatır. Beden duvarları moloz taştan ve derzli olan yapıya kuzeyden çift kanatlı bir ahşap kapı ile ön mekâna girilir. Ön mekân girişinin solunda Ahşap merdivenler ile üst kata ve mahfile ulaşım sağlanır. Ön mekân girişinin sağında ocaklı ahşap döşemeli ve çıtalı ahşap tavanlı bir oda, bu odanın üstü birinci katta da yine bir oda yer alır. Ana mekâna kanatlı ahşap kapı ile geçiş sağlanır. Mahfile ana mekânın kuzey doğusundan da ahşap merdivenlerle ayrıca bir çıkış vardır. Yapı ahşap parmaklıkları ve 12 gen tavanıyla muhtemelen 17. yüzyıl eseridir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültürel ve Doğal Varlıkları Koruma Envanterinde yapının adı "Aşağı Tekke Camii" Olarak geçmektedir.

Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan "Savaş Köyü Aşağı Tekke Merkez Tarihi Camii" başlıklı başka bir kayıta ise;

"Pınarbaşı ilçesine tabi Yukarı Tekke Köyü sınırları dâhilindeki Savaş olarak bilinen arazi Candaroğulları beylerinden Gıyasettin İbrahim tarafından 705/1305 tarihli vakfiye ile vakfedilmiştir (Vakıflar Genel Md. Arşivi 582 nolu defter 271. Sayfa). Buradaki zaviyenin ilk varisi Âlim ve Şeyh Ömer Seydi oğlu Şeyh Mahmut Efendi'dir. Vakıf kayıtlarında Güzelce Ahmet Zaviyesi adıyla geçmektedir. Savaş Köyündeki Caminin Vakıf gelirlerinin eskiden beri imamlara verilmesi usul olduğu halde Sinop tarafından Tımar sahibi bazı kimselerin kendilerine ait arazi olduğunu iddia ettikleri belirtilmektedir. Bunun üzerine Daday Savaş Mescidi Vakfı Köy mescidine vakfedilmiştir. Zilhicce 1148 tarihli ele geçirilen şer'iyye sicile göre adı geçen arazinin mütevellileri vakıftan Abdülfettah, Mustafa, Mehmet ve Abdullah isimli kardeşlerin tasarrufu altında bulunduğu hükme bağlanmıştır. Ayrıca bu seciyede Vakfın mütevellisi Mehmetoğlu Mehmet olarak belirtilmiş ve "Vakfa bir başkası müdahale edemez" Şerhi konulmuştur. İlk olarak dikdörtgen planlı, moloz taş duvarlı, ahşap tavan ve kırma çatılı, alaturka kiremit örtülü ve ahşap minareli olarak yapılan cami ve avlusu 410 m² dir. Bu dönemde yapılan camilerin minarelerinin kuzey cephede sağ köşede olduğu görülmektedir. İnşa edildiği yıllarda yalnızca cami olarak kullanılan yapı daha sonraki yıllarda ön kısmına yapılan bir ek bina ile tekke ve cami işlevini aynı binada sürdüren yapılar niteliğine dönüştürülmüştür. Şu an köy odası olarak kullanılan cami girişindeki odanın varlığı da bu caminin önceleri tekke olarak kullanıldığını kanıtlar niteliktedir. Cami İbrahim Bey Vakfı adına tescil edilmiştir. Zamana bağlı olarak cami girişindeki oda yıkılmış 1948 de yeniden inşa edilmiştir. Caminin diğer kısımlarında meydana gelen hasarlarda küçük çapta onarımlar görmüştür. Harim bölümünde mihrap ve vaaz kürsüsünün ortasında kalan kısımda duvara işlenmiş saat resmi ve kuran yazısının 1920'ler de yapıldığı

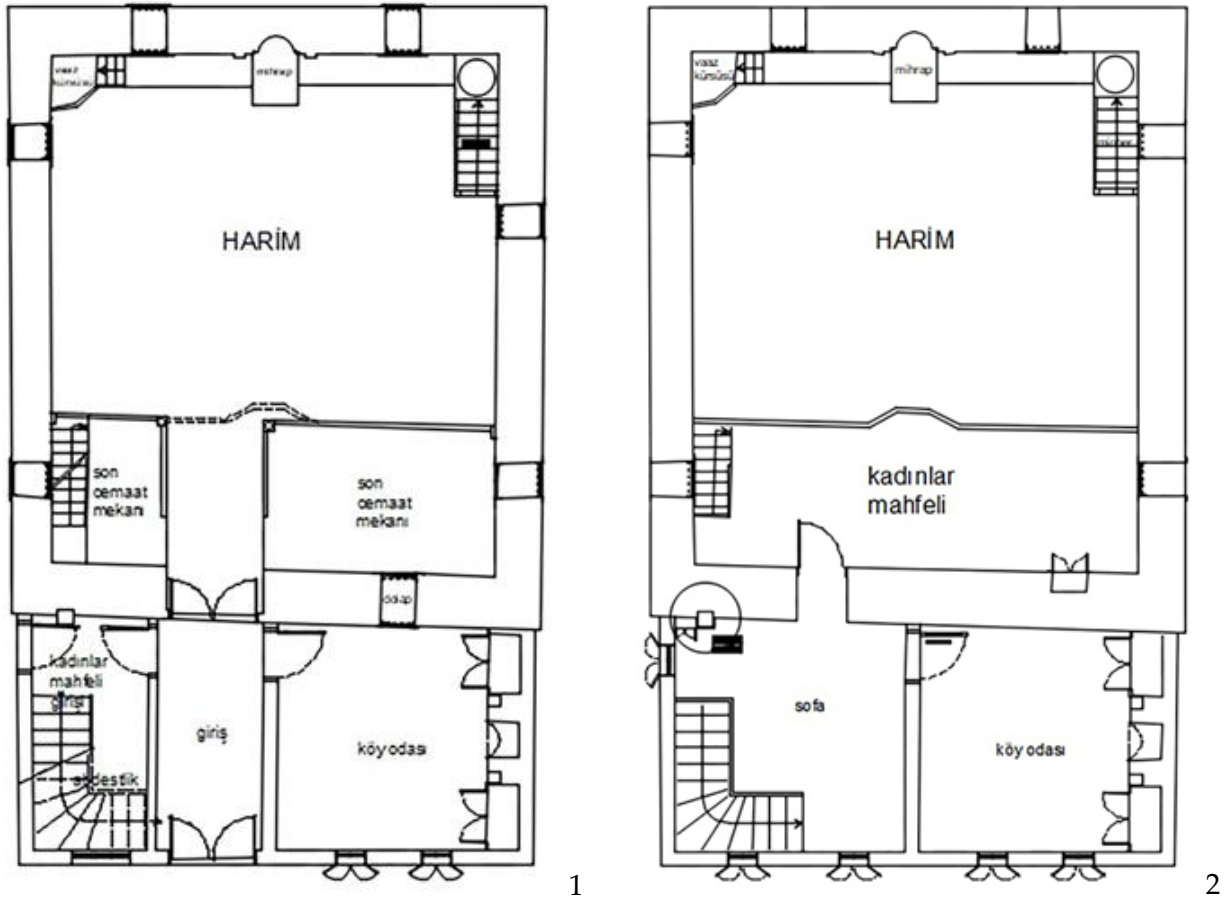
bilinmektedir. 1951 yıllarında cami iç duvarlarına yağlı boya ile değişik yazı ve motifler işlenmiştir.” denilmektedir.

Burada ifade edilen “cami iç duvarlarına yağlı boya ile değişik yazı ve motifler işlenmiştir” ifadesindeki “yağlı boya” tabiri yanlış bir kullanımdır. Zira kalem işleri yağlı boya ile yapılmamış, toz boyaların çeşitli bağlayıcılarla karıştırılarak uygulanması şeklinde yapılmıştır. Kalem işleri üzerinde 2007 restorasyonu öncesinde görülen koruyucu vernik tabakası sebebiyle parlak bir görünüm kazanmalarından dolayı yağlı boyaya benzetilmiş olabilir.

Savaş Köyü’nün erken dönemlerden beri bir yerleşim yeri olduğunu ve on dördüncü yüzyılın başlarından itibaren Müslüman Türk Nüfusunun burada yaşam sürdüğünü ortaya koyan kanıtlar dikkate alınır, belirtilen tarihlerde köyde mescit ya da cami gibi dini bir yapının olma ihtimali oldukça yüksektir. Fakat “Kastamonu Pınarbaşı İlçesi Ömer Seydi (Duâlı Seydi) Zaviyesi ve Vakıfları” (Yakupoglu ve Dağsever, 2024) isimli çalışmada belirtildiği üzere Savaş Köyü’nde mescit olduğuna dair kayıtlara 1530 tarihli icmal tahririnde rastlanmakta ve “mescid vakfının 1 hâne, 2 zemin ve 1 çayırdan elde edilen toplam geliri 250 akçedir (BOA. TT.d. 438/661). 1560 ve 1582 tarihli tahrirlerde ise vakfın geliri aynı kalmakla birlikte bu meblağ 7 zemin, 1 çayırdan hâsıl olmaktadır” şeklinde ifade edilmektedir. Bahsi geçen mescidin günümüzde var olan ve kalem işleri bu araştırmaya konu olan cami ile aynı yapı olup olmadığı bilinmemektedir. Fakat aynı yapı bile olsa çeşitli onarımlarla ve değişikliklerle günümüze gelmiş olma olasılığı oldukça yüksektir.

Caminin yer aldığı mahalle Aşağı Tekke Mahallesi olarak adlandırılmaktadır. Mahallenin adındaki “Tekke” kelimesi Ömer Seydi Zaviyesi’nin bu mahallede konumlanmış olma ihtimalini güçlendirmektedir. Caminin inşa tarihi bilinmemekle birlikte yukarıda adı geçen yayında “Ömer Seydi Zaviyesi’nin, açıldığı dönemden itibaren XX. yüzyıl başlarına kadar Savaş Köyü Aşağı Tekke Mahallesi’nde, bahsedilen mescidin hemen yakınlarında bir yerde hizmet sunduğu” ifade edilmektedir. Buda bize mevcut caminin Ömer Seydi Zaviyesi tarafından kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Ayrıca mevcut caminin tekke tarafından kullanıldığına dair ipuçlarını, aşağıda caminin kalem işleri incelenirken cami duvarlarında sıva üzerine yazılmış küçük notlarda görebiliriz. Zaviyeden herhangi bir mimari kalıntı günümüze gelmemiş olmakla birlikte mevcut cami zaviyenin son yıllarına tanıklık etmiş mevcut tek yapı olabilir.

Camii mihrap yönünde uzanan dikdörtgen planlı ve moloz taş duvar örgülüdür. Duvarların harime bakan iç yüzeyleri sıvalıdır. Duvar yüzeylerindeki kalem işlerinin doğu duvarı orta bölüme kalem işlerini yapan usta tarafından yazıldığı düşünülen “Aracın Çöplüce’den Şükrü Sunal 1951” ifadesini içeren imzadan dolayı kalem işlerinin 1951 yılına tarihlendirilmesi mümkündür. Fakat Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivindeki bazı kayıtlarda kalem işlerinin yapım tarihi 1950 olarak görülmektedir. Söz konusu kayıtlara göre ahşap minareye sahip caminin kuzeyine denk gelen ve önceleri tekke olarak kullanıldığı düşünülen fakat daha sonra köy odası olarak kullanılan kısım sonradan ilave edilmiştir. Doğru, batı ve güney duvarlarında, her duvarda iki alt bölümde iki de üst bölümde olmak üzere dört pencere ve toplamda 12 pencere açıklığı bulunur. Pencereleer aynı yatay hizada ve genel olarak altlı üstlü olarak konumlandırılmışken, batı duvarının güney kenarındaki alt ve üst pencereler aynı dikey ekseninde yer almaz. Alt pencere üst pencerenin hemen altına değil, kuzey yönünde kaydırılarak minber giriş hizasına denk gelen alana konumlandırılmış, minber arkasında kalması engellenmiştir (Çizim 1-2). Tavan ve taban döşemesi, minber, kürsü ve kadınlar mahfili ahşaptandır.

Çizim 1 ve 2. Camii giriş katı planı ve Camii mahfil katı planı (Kaynak: Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'ndeki çizimlerden faydalanılarak yazar tarafından çizilmiştir ölçek:1/50).

Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 2007 yılında projesi hazırlanan ve 2008 yılında uygulaması gerçekleştirilen restorasyon işlemlerinin kayıtları incelendiğinde yapılan işlemler için; “2008 yılı onarımında caminin çatısı yenilenmiş, ahşap minaresinin bozuk ahşapları değiştirilmiştir. Son cemaat kısmı yenilenmiştir. Dış cephe derzleri yenilenmiştir. Cami içindeki mevcut kalem işlerine temizlik uygulanmıştır. Mülkiyet sınırına bahçe duvarı ve ferforje korkuluk yapılmıştır.” denilmektedir. Aynı kayıta kalem işlerinin yapım tarihi “1950” olarak verilmekle birlikte kalem işlerinde yapılan incelemelerde kalem işlerinin yapıldığı tarih ile ilgili “1951” kaydına ulaşılmıştır.

2008 yılında yapılan onarım çalışmalarında kalem işlerinin genel temizliği yapılmış, küçük bozulma ve bünye kayıplarında tamamlamalar yapılmış, genel olarak doğu, batı ve güney duvarlarındaki kalem işlerinin değişimini ya da dönüşümünü sağlayacak büyük çaplı müdahaleler tercih edilmemiştir. Eski fotoğraflar incelendiğinde 2008 restorasyonu öncesi kalem işlerinin doğu, batı ve güney duvarlarında korunarak günümüze geldiği kuzey duvarında ise bazı kayıpların olduğu anlaşıyor. Kuzey duvarı mahfil üstü doğu kenarındaki kalem işlerinin 2008 restorasyonu öncesinde çekilen fotoğraflarda da mevcut olmadığı görülmektedir.

5.3. Aşağı Tekke Camii'n Kalem İşleri ve Mevcut Korunma Durumu

Yapının harim bölümünün bütün duvarlarında kalem işi örneklerine rastlanır. Doğru, batı ve güney duvar yüzeylerinde kalem işlerinin daha yoğun olarak yer aldığı görülür. Daday ilçesi Elmayazı Köyü Camii, Araç ilçesi Aşağıyazı Köyü Camii, Daday ilçesi Ertaş Köyü Camii ve Ertaş Köyü'nde tespit edilen iki sivil yapı gibi yapılarda benzerlerine rastlanan, aynı kalem işi ustası ya

da ustaları tarafından yapılmış olabileceği düşünülen kalem işlerinde, benzer motif ve bezemelerin kullanıldığı görülür. Fakat benzer bezemelerin yapıda uygulandığı yüzeye göre yeniden uyarlanması yanı sıra farklı bezemelerin ve motiflerin kullanımı da söz konusudur. Savaş Köyü Aşağı Tekke Camii kalem işlerinde de yukarıda bahsedilen yapıların kalem işlerine benzer bezemelerin yanı sıra bu yapıya özgü bezeme kompozisyonları uygulanmıştır.

5.3.1. Güney Duvarı

Güney duvarında mihrâbın sağında ve solunda, ikisi altta, ikisi üstte olmak üzere dört pencere bulunur. Pencereilerin dışında kalan bütün duvar yüzeyi bölüm bölüm tasarlanarak kalem işleri ile bezenmiştir (Foto-3).

Fotoğraf 3. Güney Duvarı Kalem İşleri (Kaynak: Yazar arşivi)

Mihrap nişinin ortasında ortadan iki yana ayrılmış şekilde, etekleri mihrap nişinin orta bölümünde nişin kenarlarına toplanmış ve aşağıya doğru sarkan püskülleriyle birlikte resmedilen kırmızı renkte perde görüntüsü yer alır. Mihrâbın kavsara bölümünün alt kısmına tutturulmuş vaziyette ve zincirle nişin ortasına aşağı sarkıtılmış şamdan motifi, alt kısmı perdenin püsküllerine benzetilerek işlenmiştir. Şamdan motifinin hemen altında zeminden yaklaşık otuz santimetre yukarıdan başlayacak şekilde penç, dal ve yaprak motiflerinden oluşturulmuş bitkisel bezeme kompozisyonu görülür. Pençler kırmızı, yapraklar lacivert ve kırmızı, dallar siyah tahrir rengindedir. Nişin zeminden yaklaşık otuz santimetre yüksekliğindeki bölümü boş bırakılmıştır. Bu alanda onarım maksatlı müdahaleler mevcuttur. Özgün kalem işleri doğrudan sıva üzerine uygulanmıştır. Nişin bu alt bölümünde sonradan yapılan onarım maksatlı müdahaleler özgün sıvadan daha açık renktedir ve kalem işlerindeki müdahalelerde renk farkından dolayı kolaylıkla fark edilmektedir. Kavsara alanı üstten aşağı doğru kırmızı, lacivert ve beyaz şeritlerle renklendirilmiştir. Niş ve kavsaranın sağ, sol ve üst kenarları cetvel çizgileriyle (fileto çizgileriyle) pervaz şeklinde çevrelenmiş, bu pervaz kırmızı ve lacivert renkli nokta ve çizgilerle bezenmiştir.

Köşeliklerde gülçe motifi ve bitkisel bezemeler görülür. Köşeliklere yerleştirilmiş gülçe motiflerinin dışındaki penç motifleri köşeliklerden aşağıya doğru devam eden her iki yandaki pervazlarda art arda sıralanmıştır. Bu pervazların en altında üzerine baklava deseni yapılmış bir

kaide üzerinde vazo ve vazo üzerine konumlandırılmış gaz lambaları resmedilmiştir. Mihrap her iki yandan köşeli süs sütunceleri ile sınırlandırılmıştır. Süs sütuncelerinin üzerine baklava dilimi desenli bir kaide üzerine yerleştirilmiş vazo içerisinde yükselen bitkisel bezeme yerleştirilmiştir. Kullanılan renkler kırmızı, oksit sarı ve lacivettir. Kaide ve sütun başlarıyla kabartma olarak yapılan süs sütuncelerinin sütun başları mihrap alanını sınırlandıracak şekilde içinde zikzak çizgilerin yer aldığı bir pervazla birbirine bağlanmıştır (Foto-4).

Fotoğraf 4. Mihrap Alın Yazısı ve Sütun Başları (Kaynak: Yazar arşivi)

Mimari açıdan oldukça sade olan mihrâbın üst kısmında, mihrâbın taç alanına denk gelen duvar yüzeyine yan yana yatay iki dikdörtgen yazı alanı oluşturulmuş ve sağdaki yazı alanına;

“küllemâ dehale aleyhâ zekeriyye’l-mihrâb”

كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ

yazılmıştır (Foto-4). Bu yazı Kur’an-ı Kerîm’de yer alan Âl-i imrân suresinin 37. Âyet-i kerîmesinden bir kesittir. “Küllemâ dehale aleyhâ zekeriyye’l-mihrâb” âyetin mealinde “Zekeriyyâ onun bulunduğu yere, mâbeddeki odaya her girdiğinde” kısmına denk düşmektedir. 37. Âyet-i kerîmenin tamamı ve mealı aşağıdaki gibidir.

فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا

كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا

قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ (٣٧)

“...Bunun üzerine rabbi ona hüsnükabul gösterdi ve onu güzel bir şekilde yetiştirdi. Zekeriyyâ’yı da onun bakımı ile görevlendirdi. Zekeriyyâ O’nun bulunduğu yere, mâbeddeki odaya her girdiğinde yanında (yeni) bir rızık bulur ve “Ey Meryem! Bu sana nereden?” diye sorar,

o da “Allah tarafından” cevabını verirdi. Kuşkusuz Allah dilediğine sayısız rızık verir. (37)”... (URL-2).

Mihrâbın taç alanına denk gelen duvar yüzeyinde soldaki yatay dikdörtgen yazı alanı içine ise Kur’an-ı Kerîm’de yer alan Yûnus suresinin 25. Âyet-i kerîmesinden

“Vallâhu yed’û ilâ dâri-sselâm”

وَاللّٰهُ يَدْعُوْا اِلَى دَارِ السَّلَامِ

şeklinde bir kesit yazılmıştır (Foto-4). 25. Âyet-i kerîmenin bu kesiti mealinde “Allah esenlik yurduna çağırıyor” kısmına denk düşmektedir. Yûnus suresinin 25. Âyet-i kerimesinin tamamı ve meali aşağıdaki gibidir.

وَاللّٰهُ يَدْعُوْا اِلَى دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِيْ مَنْ يَّشَاءُ اِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ (٢٥)

“Allah esenlik yurduna çağırıyor ve dilediğini doğru yola iletiyor. (25)” (URL – 3)

Yan yana yerleştirilmiş bu yazı alanlarının sağ ve sol kenarına renkli cetvel (fileto) çizgileriyle iç içe yapılmış üçgenler resmedilmiş, alt ve üst kenarlarına ise mavi ve kırmızı dalgalı çizgilerle bezeme yapılmıştır (Foto-4).

Mihrap yazısının üstünde, üst pencerelerin arasında kalan orta bölüme, oksit sarısı yuvarlak pervazla çevrelenmiş alan içine Arap harfleri ile istiflenmiş sağda “Allah (الله) (c.c.)” solda “Muhammed (محمد) (s.a.s)” yazıları konumlandırılmıştır. Pervaz içinde kalan yazı alanlarının boşluklarına sade bitkisel motifler yerleştirilmiştir (Foto-3). Yazıların pervaz dışında kalan alanları Daday ilçesi Elmayazı Köyü Camii, Araç ilçesi Aşağıyazı Köyü Camii, Daday ilçesi Ertaş Köyü Camii gibi yapıların kalem işlerinde benzerlerine rastlanan bitkisel motif ve kompozisyonla bezenmiştir (Bilgen ve Güven, 2020; Güven ve Bilgen, 2020; Bilgen vd, 2019).

Güney duvarının güneydoğu kenarında üst pencerenin soluna denk gelen alanda, duvarın orta bölümünde görülen “Allah (c.c.) ve Muhammed (s.a.s.)” yazılarının etrafındaki gibi oksit sarı renkte pervazla çevrelenmiş alana Arap harfleri ile istiflenmiş kelime-i tevhit “Lâ ilâhe illallah Muhammedun Resûlullah” (Allah’tan başka ilah yoktur, Hz. Muhammed (s.a.s.) O’nun elçisidir) yazılmıştır (URL-4). Yuvarlak pervazın dış çevresinde, orta bölümdeki “Allah (c.c) ve Muhammed (s.a.s.) yazılarının etrafında görülen bitkisel bezemenin aynısı yer alır (Foto-3).

Güney duvarının güneybatı kenarı üst pencere sağında minberin külah ve alem hizasındaki duvar yüzeyine minberin külah ve alem kısmının resmedildiği görülür. Aynı bezeme batı duvarında minber külahı ve alem hizasına denk gelen alana da yapılmıştır. Bu bezeme, sanki minber külahı ve alemin her iki duvar yüzeyine yansımaları ya da gölgesinin düşmesi gibidir (Foto-5).

Fotoğraf 5. Güneybatı Köşesi Kalem İşleri (Kaynak: Yazar arşivi).

Güney duvarının alt ve üst pencerelerinin arasına denk gelen bölümlere, mihrap alın yazısı hizasında, aynı üslupta yapılmış ve yukarıda bahsedilen diğer camilerin kalem işlerinde görülen cami figürü yerleştirilmiştir. Diğer yapılarda doğu duvarında orta bölümlerde ya da doğu ve güney duvarında kürsünün üstüne denek gelen alana yapılmış olan cami figürü bu camide güney duvarında mihrâbın sağında ve solunda yer alan alt pencerelerin hemen üstüne toplam iki adet simetrik olarak yapılmıştır (Foto-3).

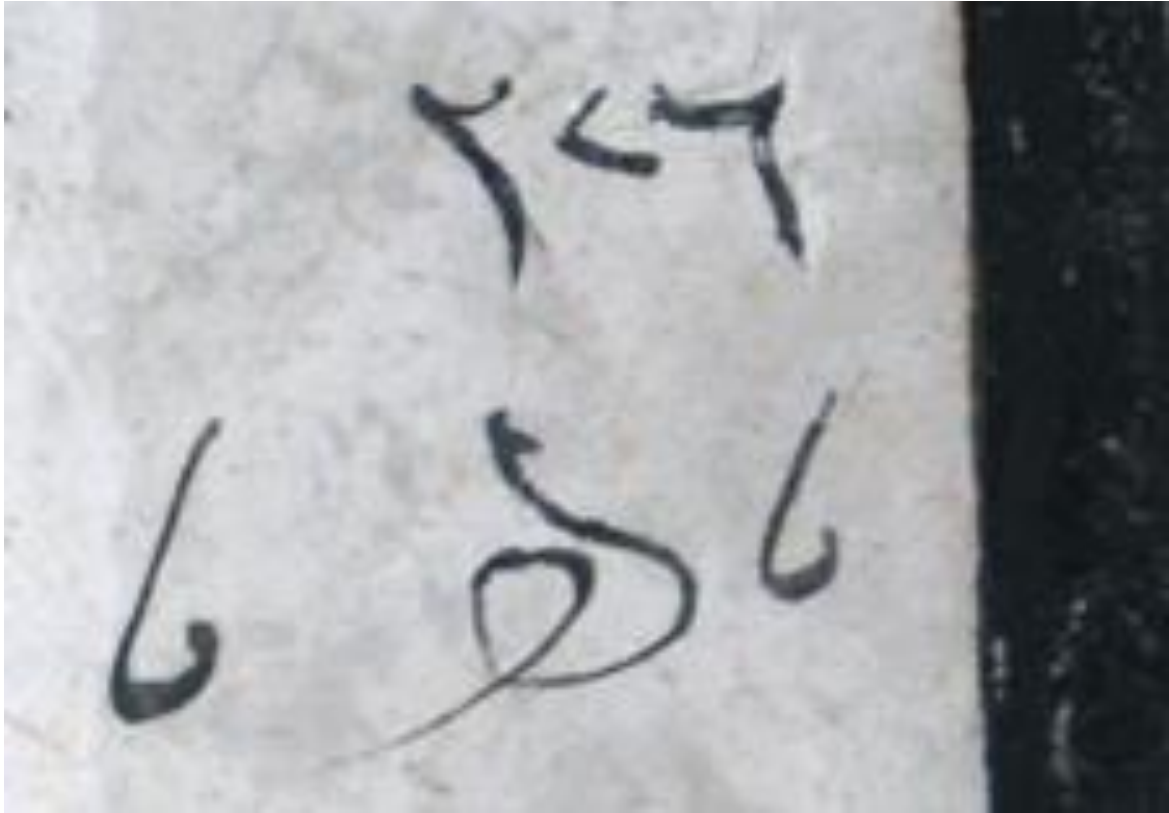
Güney duvarının batı kenarına, alt pencerenin sağına, minber ile pencere pervazının arasına denk gelen duvar yüzeyine vazo içerisinden çıkan düz bir dal üzerine yerleştirilmiş penç motiflerinden oluşan bitkisel bezeme nakşedilmiştir. Renk olarak yapraklarda kobalt mavi, pençlerde ve vazoda kırmızı, dal ve tahrirlerde siyah, vazunun kaidesinde ve detaylarında oksit sarı görülür (Foto-6).

Güney duvarının batı kenarında, alt pencere ile mihrap arasında kalan alana üstü yarım kubbe şeklinde mihrâbiyeli dikey dikdörtgen alan içine ve çevresine bezeme yapılmıştır. Bu alan içerisine mimari bir form olan minberin yandan görünüşü resmedilmiştir. Etrafını dal ve yaprak motiflerinin dolaştığı minber formunun altında, geometrik formlar arasına yerleştirilmiş bitkisel dal ve yaprak motifleri yer alır. Bu süsleme alanını yaklaşık 15 cm genişliğinde, içinde geometrik şekillerin yer aldığı bir pervaz alanı çevreler. Üstte yarım kubbe formundaki mihrâbiye alanı, iç zemini geometrik şekillerle renklendirilmiş pervaz alanı ile çevrelenmiş ve orta kısma kalem işlerinin genelinde görülen yaprakları andıran mekik formunda şekiller yerleştirilmiştir. Mihrâbiyenin üstüne bayrak ve sancaklarda görülen ay yıldızlı alem konumlandırılmıştır. Bu mihrâbiye formundaki kalem işlerinin sağına ve soluna, altta kobalt mavi renkli kaideden çıkan sarmal dal ve yaprak motiflerinden müteşekkil bezeme yapılmıştır. Mihrâbiyenin altında iki yanda baklava deseni ve ortada üzerinde yine baklava deseni motiflerin işlendiği küçük bir mihrâbiye formu görülür. Formun üstünü örten yarım kubbe şeklinin içine “Muhammed ﷺ” (s.a.s) yazılmıştır (Foto-6).

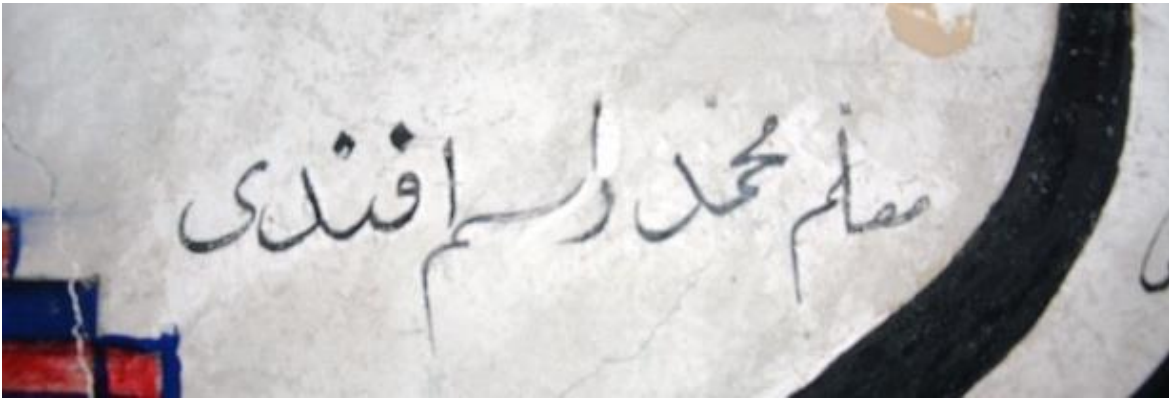

Fotoğraf 6. Güney Duvarı Batı Kenarı Kalem İşleri (Kaynak: Yazar arşivi)

Güney duvarının doğu kenarında mihrapla pencere arasına denk gelen mihrap üst seviyesine kadar olan alana, üstte ve mihrap tarafında, yapıdaki diğer yazılardan daha kalın kalemle yazılmış istifli “maşallah” yazısı ve söz konusu alanın pencere tarafında ise bir saat motifi bezenmiştir. Maşallah yazı istifindeki “Allah” (c.c.) lafzının şeddesinin yukarısında Arap rakamları ile “326” olduğu düşünülen rakamlar görülmektedir (Foto-7). Bu rakamların tarih ibaresi olduğu düşünülürse hicri 1326 yılı miladi 1908 yılına denk düşmektedir. Maşallah istifi ile saat motifi arasında Arap harfleri ile “Muallim Muhammed Rasim Efendi” معلّم محمّد راسم افندی yazılıdır (Foto-8).

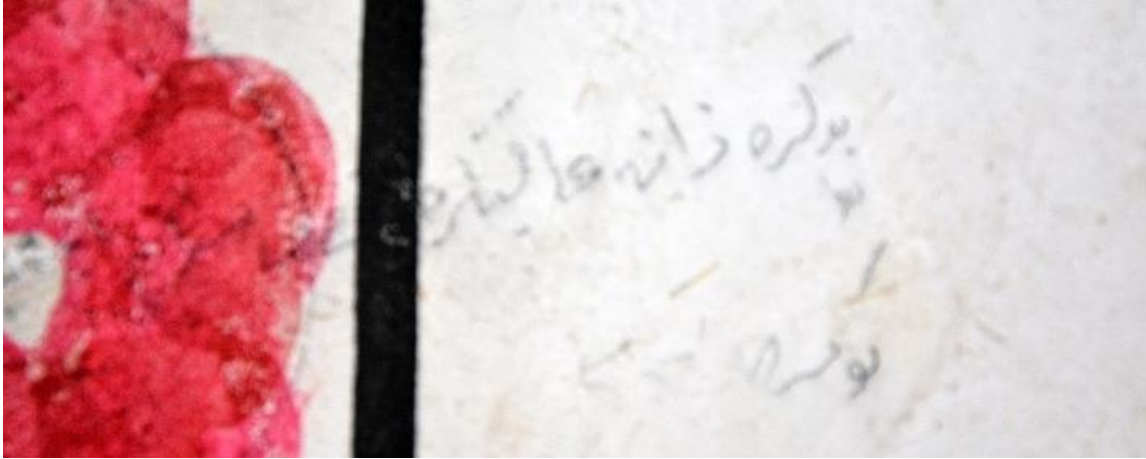
Fotoğraf 7. Maşallah Yazı İstifindeki Tarih Yazısı (Kaynak: Yazar arşivi)

Fotoğraf 8. Maşallah İstifi ile Saat Motifi Arasındaki Yazı (Kaynak: Yazar arşivi)

Maşallah yazı istifi ve saat motifinin altında yatay dikdörtgen alan içine pervazında renkli noktaların yer aldığı baklava dilimi deseni ve onun altına da daha küçük alanda iki tarafına yerleştirilmiş yarım kaideler arasında iki baklava dilimi deseni yerleştirilmiştir. Pencere ile doğu duvarı arasında, kürsünün arkasında kalan bölüme dikey dikdörtgen bir bezeme uygulanmıştır. Benzer kalem işlerinin görüldüğü diğer cami ve sivil yapılarda da görmeye alıştığımız bu bezemenin ortasında pervazla çevrelenmiş gülçe motifi, dikdörtgen alanın kenarlarına temas edecek şekilde yine pervazla çevrelenmiş oksit sarı zeminli ve gülçe motifini merkezine alan bir baklama dilimi deseni yer alır. Baklava dilimi desenini dikdörtgene tamamlayan ve köşelerde koyu lacivert zemin renginin görüldüğü alan, baklava dilimi desenini çevreleyen pervazla aynı olan pervaz ve dışında da daha kalın, içinde penç motiflerinin yer aldığı ikinci pervazla çevrelenmiştir. Bezeme pervazı ile pencere pervazının arasında kalan alana, pencere pervazına tutturulmuş şekilde resmedilen penç ve yaprak motiflerinden boyası akmış yaprağın olduğu bölüme yine Arap harfleri ile “bu kere zât-i ‘âlînize...” yazılmıştır (Foto-9). Yazının devamı kalem işlerinin altında kalmıştır ve alt satırdaki yazı da silindiği için okunamamıştır. Grafiti olarak ta değerlendirilebilecek, detaylı incelemede kurşun kalem ile yazıldığı anlaşılan bu yazının ne zaman

ve kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Bu dikdörtgen bezeme alanının sağ üstünde boş alana, üzerinde Kâbe görüntüsü bulunan kâğıt yapıştırılmıştır (Foto-10). Yakından detaylı incelendiğinde oldukça eski olan bu kâğıdın ne zaman yapıştırıldığı bilinmemektedir.

Fotoğraf 9. Güney Duvarı Doğu Kenarı Pencere Pervazı Kenarındaki Yazı (Kaynak: Yazar arşivi).

Fotoğraf 10. Güney Duvarı Kürsü Üstüne Denk Gelen Alana Yapıştırılmış Kâbe Tasvirli Kâğıt (Kaynak: Yazar arşivi).

Güney duvarının tavanla kesiştiği bölüme aynı zamanda dört duvarda da devam eden içinde kırık çubuk (Hasol, 2009, 114) motifinin yer aldığı pervaz yapılmıştır. Güney duvarının pencere pervazlarına, bezeme pervazlarına ve kırık çubuk motifinin yapıldığı pervaza, alandaki boşlukları değerlendirmek amacıyla sade yaprak ve penç motifleri yapılmıştır. Orta bölümlerdeki bezemelerin dışında kalan boş alanlar ise yine form olarak yaprak motiflerine benzeyen formların bir araya getirilmesi ile oluşturulmuş çarkıfelek ya da gülçe motifi olarak adlandırabileceğimiz motiflerle bezenmiştir. Duvarın yerden yaklaşık 1 metre yüksekliğindeki alanları kırmızı renge boyanmış, bezeme yapılmadan bırakılmıştır (Foto-3).

Doğu ve güney duvarının kesiştiği köşeye yerleştirilen kürsünün ahşap korkuluklarında basit baklava dilimi deseni haricinde nitelikli bezeme ile karşılaşılmaz. Fakat kürsünün kaidesinde sıra üstü kalem işi bezemeler görülür. Üç yüzeyli ve külah şeklinde tasarlanmış olan kaidenin üst yüzeylerinde cetvel (Fleto) çizgileriyle bölünmüş dikdörtgen alanların içine gülçe motifleri

yerleştirilmiş, boşluklar renkli noktalarla doldurulmuş, alt bölümler ise oksit sarı ve lacivert renge boyanmıştır (Foto-11).

Fotoğraf 11. Kürsü Kalem İşleri (Kaynak: Yazar arşivi)

5.3.2. Doğu Duvarı

Doğu duvarında iki adet altta ve iki adet üstte olmak üzere toplam dört pencere yer alır. Alt pencereler üst pencerelere göre biraz büyüktür. Sol pencereler kadınlar mahfili bölümü hizasındadır. Pencerelerin ahşap pervazlarında süsleme unsuruna rastlanmaz (Foto-12).

Doğu duvarı sağ üst pencerenin altından yaklaşık 5 cm kalınlığında lacivert renkte, kadınlar mahfiline kadar devam eden bir pervazla üst ve alt olmak üzere iki süsleme alanına bölünmüştür. Sağ üst pencere ile güney duvarının kesiştiği alana simetrik olarak iki bayrak motifi resmedilmiştir. Oksit sarı ile renklendirilmiş bayrak direği ve bu bayrak direğinin ucunda yer alan alemin hemen altından simetrik olarak üçgen formunda aşağı doğru sarkıtılmış kırmızı zeminli ve ay yıldızlı bayrakların kenarları kumaş etkisi verilerek püsküllerle detaylandırılmıştır. Kısa püsküller bayrak motiflerinin her üç kenarını da dolaşırken, üçgenlerin bayrak direğine bakan uzun kenarlarından her bayrakta üç adet olmak üzere toplam altı adet uzun püskül eşit aralıklarla aşağı doğru sarkar. Bayrak direğinin ortadan ikiye böldüğü ve orta püsküllerin arasında kalan yatay dikdörtgen alana, Arap harfleri ile istiflenmiş kelime-i tevhit “Lâ ilâhe illallah Muhammedun Resûlullah” (Allah'tan başka ilah yoktur, Hz. Muhammed (s.a.s.) O'nun elçisidir) yazılmıştır (URL-4). Bayrak direğinin başlangıç noktasının her iki yanına iki gülçe motifi işlenmiştir (Foto-12).

Fotoğraf 12. Doğu Duvarı Kalem İşleri (Kaynak: Yazar arşivi)

Doğu duvarının üst iki pencere arasında kalan bölümüne yuvarlak pervazlarla çevrelenmiş alanlar içerisinde olacak şekilde üç adet yazı konumlandırılmıştır. Sağdan sola doğru sırası ile “Ali radiyallahuanh, Hasan, Hüseyin” yazıları eklenmiştir. Mimari yapılarda Allah (c.c) ve Muhammed (s.a.s) yazılarının yanı sıra dört halifenin ve peygamberin torunlarının adlarının yazıldığı “çihâr-ı yâr-ı güzîn” (Devellioğlu, 2012: 178) yazılarının yazılış sırasından farklı olarak yazıldığı dikkati çeker (Bilgen vd, 2019: 529). Ali (r.a.) ve Hüseyin yazılarının etrafı yuvarlak formda oksit sarı pervazla çevrelenmiş ve güney duvarındaki “Allah (c.c.), Muhammed (s.a.s.), kelime-i tevhit” yazılarının etrafında yer alan süslemelerin aynısı ile bezenmiştir. Ortada yer alan “Hasan (r.a.)” yazısının etrafı ise kırmızı yuvarlak pervazla çevrelenmiş, on iki kollu yıldız motifi oluşturacak şekilde bir bezeme uygulanmıştır. “Ali (r.a.) yazısının ve etrafını kaplayan süslemenin üst kısmındaki boşluk alana ucu çatallı ve Hz. Ali’nin (r.a.) kılıcını simgelediği düşünülen bir kılıç motifi resmedilmiştir. Kadınlar mahfili üst pencerenin sağına kalan alana aynı kalemkâr tarafından yapıldığı düşünülen diğer yapılarda da görmeye alıştığımız hayat ağacı formunda bitkisel bir bezeme yerleştirilmiştir. Kırmızı renkli bir vazoya yerleştirilmiş ve lacivert renkle yapılmış olan bu bitkisel motif, yaprakları arasına konumlandırılmış mısır ve mısır püsküllerinden dolayı yörede de tarımı yapılan mısır bitkisine benzemektedir.

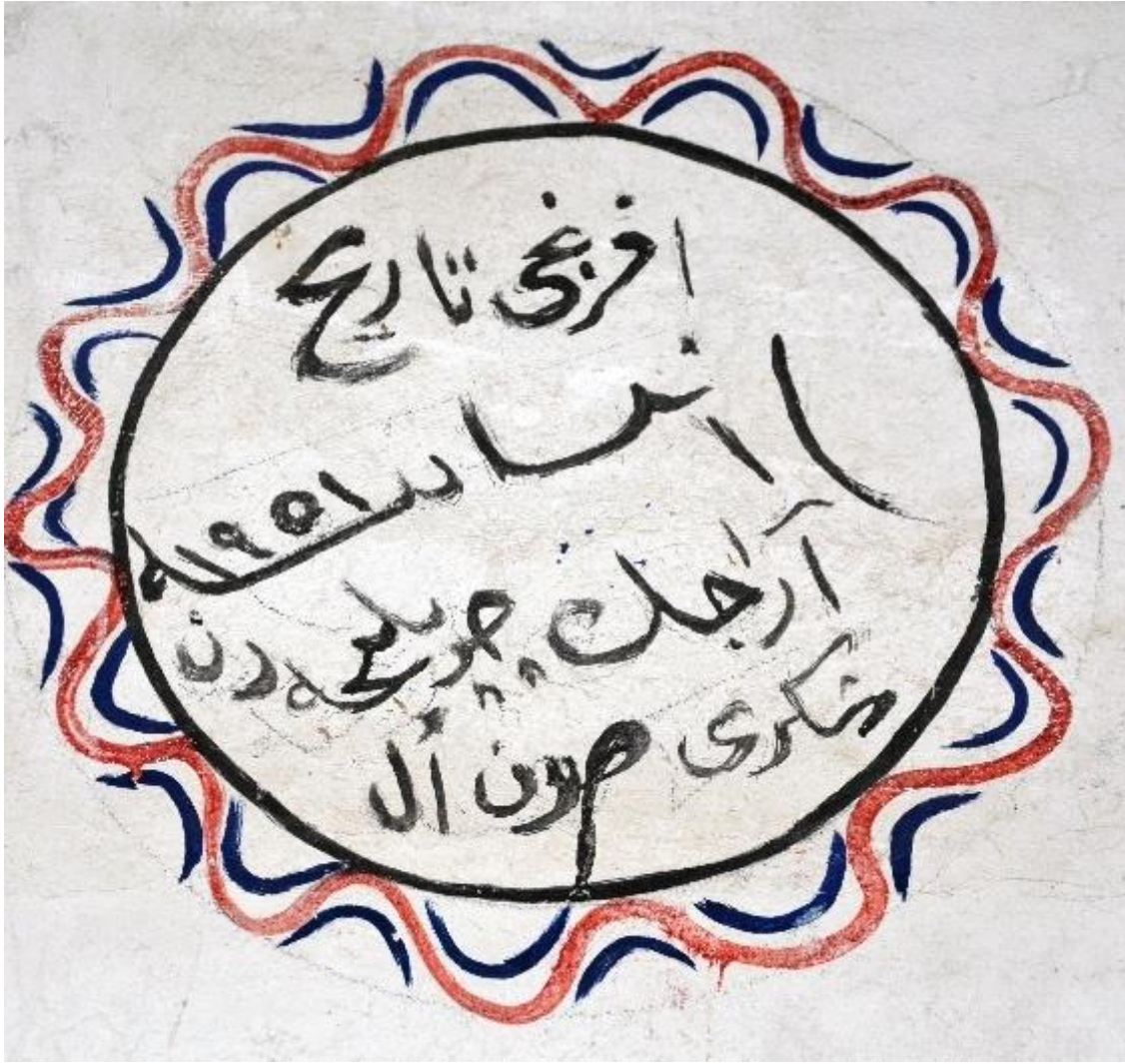
Kadınlar mahfili korkuluklarından tavana doğru ilerleyen ve kırık çubuk motifinin yer aldığı pervaza kadar yapılmış olan yaklaşık beş santimetre kalınlığındaki dikey eksende siyah cetvel çizgisi duvar yüzeyinin kadınlar mahfiline kalan kısmını diğer duvar yüzeyinden bölerek ayırır. Bu siyah cetvel çizgisinin sağ üst köşesine yine Türk bayrağı motifi resmedilmiştir (Foto- 12).

Doğu duvarının, kürsünün üstüne kalan ve lacivert cetvel çizgisiyle bölünmüş yüzeyin altında kalan alanına, yuvarlak pervazla (cetvellerle) çevrelenmiş yazı alanı oluşturulmuştur. Yazıda okunabildiği kadarı ile “Livâü’l-hamd” (لواء الحمد) yazmaktadır. Bu yazı alanından aşağıya doğru, oksit sarı zeminli, kılıç kabzasına benzeyen bir bezeme formu yerleştirilmiştir. Bu formun yuvarlak yazı alanıyla birleştiği noktaya Arap harfleri ile “kabza” (قبضة) yazılmıştır. Yuvarlak pervazla çevrelenmiş yazı alanından yukarıya doğru üç adet yazı alanı oluşturulmuş, bu yazı alanlarının uçlarına alem motifi yerleştirilmiştir. Birinci yazı alanında yukarıya doğru “bismillahirrahmanirrahim” ikinci yazı alanında “elhamdülillahirabbilalemin, üçüncü yazı

alanında ise Lâ ilâhe illallah Muhammedun Resûlullah (kelime-i tevhit) yazılmıştır. “Elhamdülillahi rabbil alemin” yazısı ve “kelime-i tevhit” yazısının arasında kalan boşluğa ise bir güneş motifi yerleştirilmiştir (Foto-13). Bu bezemenin, Hz. Peygamber’in kıyamet gününde müminleri himayesi altına alacağı (sancağı altında toplayacağı) mânevî nitelikli sancak olan Livâü'l-hamd (URL-5) sancağının simgesel çizimi olduğu düşünülmektedir. Sancağın kılıç kabzası şeklindeki alt bölümünün hemen sağında ise üzerinde üç adet sancak motifinin yer aldığı bir terazi motifi göze çarpar. Söz konusu terazi motifinin günahlarla sevapların tartılacağı hesap gününe gönderme yaptığı düşünülmektedir. Bahsedilen alanda pervazlara ve cetvellere tutturulmuş şekilde resmedilmiş penç motifleri yüzeyin boş kalan kısımlarını doldurur.

Fotoğraf 12. Doğu Duvarı Güney Kenar (Kaynak: Yazar arşivi)

Fotoğraf 13. Doğu Duvarı Orta Bölüm, Kalem İşi Ustasının İmzası Olduğu Düşünülen Yazı (Kaynak: Yazar arşivi)

Doğu duvarını yatay ekseninde ortadan ikiye bölen lacivert zeminli pervaz çizgisinin hemen altında orta bölümde yatay dikdörtgen formunda bir yazı alanı oluşturulmuştur (Foto-12). Yazı alanının ortasına yuvarlak formda cetveller ile çevrelenmiş alan içine

“Efrenji tarih nisan sene 1951 Araç’ın Çöplüce’den Şükri Sunal”

افرنجی تاریخ نisan سنه ۱۹۵۱ آراجک چؤپلوجه دن شکری سونال

yazan bir yazı yerleştirilmiştir (Foto -14). Yazıda geçen “efrenji tarih” (efrenciyye) ibaresi Frenklere, Avrupalılara mahsus, Avrupalıların kullandığı mîlâdî takvim anlamındadır (Devellioğlu, 2012: 234). Yazıda “miladi takvimin Nisan ayı, sene 1951, Araç’ın (Araç İlçesinin) Çöplüce’den (Çöplüce Köyü’nden) Şükri Sunal” şeklinde verilen bilgilerin kalem işlerinin yapılış tarihi ve yapan ustanın imzası olduğu düşünülmektedir. Kastamonu ili Araç İlçesine bağlı Çöplüce Köyü’nün ismi 2008 yılında Ramazan AKÇAL’ın muhtarlığında Güzelce Köyü olarak değiştirilmiştir (Akman ve Calay, 2017: 63). Kastamonu (Daday) Ertaş Köyü Kara Ailesinin Evinin Kalem İşleri ve Mevcut Korunma Durumu Üzerine Bir Değerlendirme (Bilgen ve Güven, 2023: 76) isimli çalışmada ulaşılan ve aynı tarzda kalem işlerini yaptığı düşünülen kalemkârın imzasında “25.2.957” tarih ve “Şükrü Karca” ismi yer alır. Tekke camii kalem işlerini yapan usta “Şükri Sunal” ile bu usta “Şükrü Karca” arasında bir ilişki var mıdır bilinmez. Ama kalem işleri karşılaştırıldığında büyük oranda benzerlikler görülür.

Yuvarlak formdaki yazı alanının ikiye böldüğü, yatay dikdörtgen formdaki yazı alanının birinci bölümüne, yani sağdaki alana Fetih Suresi'nin birinci ayeti

“İnnâ fetahnâ leke fethan mubînâ”

إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا

yazılmıştır.

Anlamı ise şöyledir; “Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih verdik” (URL-6).

Sol bölüme ise, “Ve seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik” anlamındaki Enbiyâ Suresi 107. ayet

“Vemâ erselnâke illâ rahmeten lil'âlemîn”

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ

yazılmıştır (URL-7). Yazı alanının sağ ve sol kenarına renkli çizgilerden yapılmış iç içe geçmiş üçgenler yerleştirilmiştir. Alt ve üst kenarına ise kırmızı ve lacivert çizgilerle su yolu mantığında bezeme yapılmıştır.

Doğu duvarında alt pencerelerin arasında kalan bölümde 2 adet panoya yer verilmiştir. Bu panolardan sırasıyla sağda cami figürü, cami figürlü panonun yanında bir halı deseni, kadınlar mahfilinin altına denk gelen bölümde ise bitkisel bir kompozisyon yer alır (Foto-12 ve 14). Sağ alt pencerenin solundaki cami motifi baklava dilimi deseni şeklinde pervazlara çevrenmiştir. Baklava dilimi deseninin iç köşelerine gülce motifleri yerleştirilmiştir. Baklava dilimi deseninin köşelerinden geçecek şekilde beyaz zeminli ince bir pervaz ve kırmızı zeminli yaklaşık 8 cm genişliğinde kalın bir pervazla süsleme alanı çevrenmiştir. Baklava dilimi deseninin dışında kalan lacivert zeminli alanların köşelerine bitkisel kompozisyonlardan oluşan köşelikler yerleştirilmiştir. Halılarda görmeye alıştığımız desenlere benzeyen kompozisyonun tam ortasına gülce motifi yerleştirilmiştir. Gülce motifinin etrafı içinde geometrik motiflerin yer aldığı bir pervazla çevrenmiştir. Yatay ekseninde yerleştirilmiş halı kompozisyonunun ortasında yer alan gülce motifinin etrafı dendanlarla şemse formunda yapılmıştır. Bu dendanlı alanın zemini kırmızıdır. İçinde renkli noktaların yer aldığı ince bir pervazla şemse motifinin yer aldığı alan kapatılmış ve köşeliklerin zemini lacivertle renklendirilmiştir. Şemse motifi ve lacivert zeminli alanın dışına dış pervaz alanları oluşturulmuş, panonun en dışı lacivert cetvellerle çevrenmiştir. Dış pervaz alanının sağına ve soluna bitkisel motiflerden oluşan bir kompozisyon yerleştirilmiş üst ve alt kenara ise geometrik motiflerden oluşan kompozisyon yapılmıştır.

Doğu duvarının kadınlar mahfilinin altında kalan bölümüne ise pencerenin hemen soluna denk gelecek alanda kırmızı yuvarlak form etrafında lacivert renklerde dokuz kollu bir yıldız motifi yapılmış, bu yıldız motifinden yukarıya doğru çıkan bitkisel bir kompozisyon yerleştirilmiştir. Yıldız motifinin altında ise bir kaide yer alır (Foto-15).

Doğu duvarının yerden yaklaşık 70 cm yüksekliğindeki yüzeyi kırmızıya boyanmış etrafı cetveller ile çevrenmiştir. Doğu duvarının tavanla kesiştiği yüzeye kırık çubuk motifinin yapıldığı pervaz yerleştirilmiş ve bu pervaz kadınlar mahfilindeki üst pencere hizasına kadar devam ettirilmiştir. Kalem işlerinin yapıldığı dönemde içerisinde kırık çubuk motifinin yer aldığı pervazın yapının 4 duvarını da dolaştığı düşünülmektedir. Fakat daha sonraki dönemlerde çeşitli sebeplerden dolayı, kadınlar mahfiline denk gelen doğu duvarı yüzeyinde ve kuzey duvarının sağ bölümünde tahribat oluştuğu düşünülmektedir.

Fotoğraf 14. Doğu Duvarı Mahfil Altı Bölümü (Kaynak: Yazar arşivi)

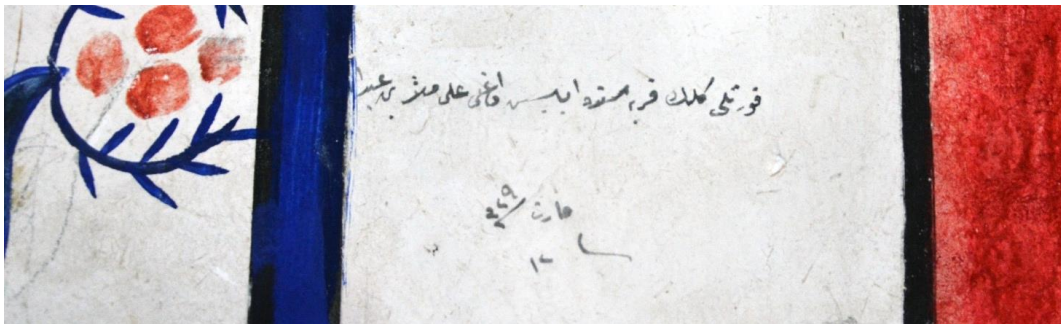
Doğu duvarında yukarıda bahsedilen süsleme kompozisyonların haricinde pencere pervazlarına, cetvel çizgilerine ya da kırık çubuk motifli pervazdan aşağıya doğru sarkıtılmış olarak resmedilmiş penç motifleri görülür. Ayrıca üst bölümdeki çihâr-ı yâr-ı güzîn yazılarının etrafında kalan boş yerlere gülçe motifleri yerleştirilmiştir.

Doğu duvarındaki süsleme kompozisyonunun aralarına yerleştirilmiş olan ilk bakışta fark edilmeyen bazı yazılar mevcuttur. Bu yazıların bazıları, kalem işlerinin yapıldığı dönemden önce yazılmış olabileceği gibi kalem işlerinin yapıldığı dönemden sonra da yazılmış olabilir. Bu yazılardan ilki cami motifli pano ile halı kompozisyonu panonun arasında yer alan üstten birinci pencin hemen altındaki boşlukta bulunur. Yazının Latin harfleri ile ve Osmanlı Türkçesi (Arap Harfleri) ile yazılışı aşağıdaki gibidir.

“Kurtligelik kariyesinden İbişoğlu Ali Mollâ bin Abdullah, sene 1339 Mart 13”

قورتلی گلیک قریهسندن ابیش اوغلی علی ملا بن عبدالله سنه ۳۳۹ مارت ۱۳

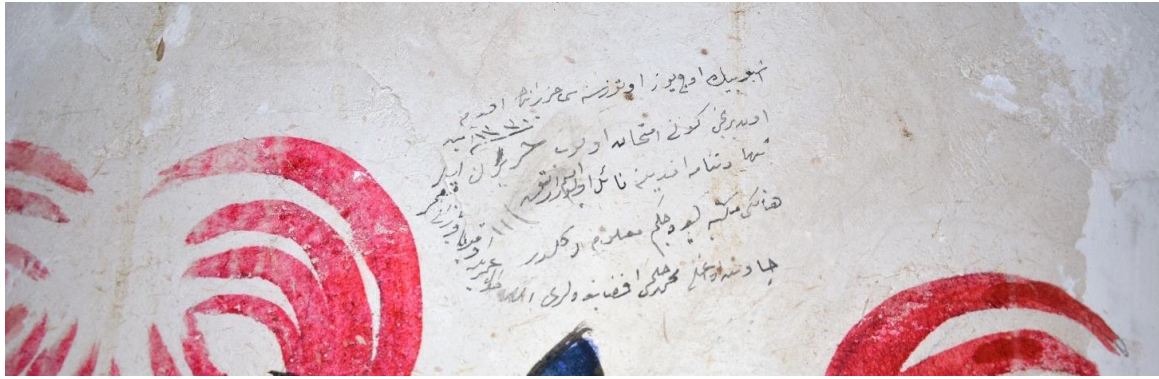
Yazının sonundaki “Abdullah” isminin “Ullah” kısmı cetvel çizgisi altında kalmıştır. “Kurtligelik kariyesi” ise günümüzde Kastamonu iline bağlı Pınarbaşı ilçesinin Kurtlugelik köyü olmalıdır (Foto-16).

Fotoğraf 15. Doğu Duvarı Cami Motifli Pano ile Halı Kompozisyonu Panonun Arasında Yer Alan Yazı (Kaynak: Yazar arşivi)

Diğer yazı ise doğu duvarının kadınlar mahfilinin alt katına denk düşen bölümündeki bitkisel kompozisyonlu panonun çiçekleri arasında yer alır. Yazıda “işbu bin üç yüz otuz senesi haziranın efrahim [efendim] onbirinci günü imtihan olub şehadetname ahzına nail olur isem artık hangi mektebe gideceğim malum değildir. Çavuş oğlu Muhammed Hilmi Efendi bendeleri. Allah Ömr ile yazanı muammer eyle âmin. Haziran sene 1330” yazmaktadır (Foto- 17).

Doğu duvarının kadınlar mahfili alt katına denk gelen yüzeyinde yıldız motifinin etrafında kurşun kalemle yazılmış Osmanlı Türkçesi (Arap harfleri ile) notlar mevcuttur. Bu notlar oldukça silik olduğundan ve kimi yerlerde üzerlerine badana izleri geldiğinden okunamamıştır.

Fotoğraf 16. Doğu Duvarı Mahfil Altı Bölümdeki Yazı (Kaynak: Yazar arşivi)

5.3.3. Batı Duvarı

Batı duvarında iki altta ikide üstte olmak üzere 4 adet pencere vardır. Batı duvarındaki pencerelerden güney kenarındaki alt pencere doğu duvarındaki pencereyle simetrik olarak değil, kuzey yönüne doğru kaydırılarak minber girişinin önüne yerleştirilmiştir. Doğu duvarı ile birebir simetrik yapıldığında minberin arkasına denk düşeceği düşünüldükçe yapı tasarlanırken böyle bir düzenleme yapılmıştır.

Batı duvarı doğu duvarında olduğu gibi kadınlar mahfili hizasından yatay olarak lacivert renkli cetvellerle iki yatay eksene bölünmüştür. Üst pencereler hizasındaki süsleme alanı kendi içerisinde alt pencereler hizasındaki süsleme alanı ise kendi içerisinde tasarlanmıştır (Foto-18). Batı duvarının güney kenarı üst pencere hizasında minber külahına denk gelen yüzeye minber külahı deseni çizilmiş, minber külahının aynadaki aksi gibi bir görüntü oluşturulmaya çalışılmıştır (Foto- 5 ve 18).

Fotoğraf 17. Batı Duvarı Kalem İşleri (Kaynak: Yazar arşivi)

Batı duvarı üst orta bölümde sağdan sola doğru sırası ile “Ebubekir radiyallahu anh, Ömer radiyallahu anh, Osman radiyallahu anh” yazıları yerleştirilmiştir. Yazıların pervazları, süslemeleri ve kullanılan renkler doğu duvarında simetriğine denk düşen alandaki süslemelerle aynıdır. Orta bölümün solundaki “Osman radiyallahu anh” yazısı ve etrafını çevreleyen bezemenin hemen üstünde duvar yüzeyinin tavanla kesiştiği alana yapılmış olan kırık çita motifli pervaza tutturulmuş vaziyette, ucu çatallı kılıç motifi görülür. Bu kılıç motifi, doğu duvarındaki aynı alana yapılmış kılıç motifi ile simetrik olarak konumlandırılmıştır (Foto-12 ve 18). İslam Peygamberi Hz. Muhammed’in (s.a.v) Uhud savaşında Hz. Ali’ye (r.a.) bir kılıç hediye ya da emanet ettiği, belirtilmektedir. Bu durum o günlerden günümüze gelinceye kadar bu özellikli kılıca bir kutsallık addedilmesine neden olmuş ve böylelikle ilk İslam inancından beri çeşitli sanat kollarında Zülfikar temalı eserler vücuda getirilmiştir. Hem İslam Sanatı hem de Türk İslam Sanatı bu algıdan etkilenecek sadece Şii değil Sünni sanat ve kültür ortamlarında, özellikle Bektaşî ve benzeri diğer tarikatların bu temayı kültür sanat yapıtlarında kullandıkları görülür (Arslan, 2020).

Orta bölümün sağında kadınlar mahfili korkulukları hizasında dikey ekseninde çizilmiş siyah zeminli cetvel çizgisi kadınlar mahfiline denk gelen duvar yüzeyini duvarın diğer yüzeylerinden ayırır. Bu siyah cetvel çizgisinin üst bölümüne güney yönünde Türk bayrağı motifi işlenmiştir. Bayrak motifi doğu duvarında da aynı alana simetrik olarak yerleştirilmiş fakat doğu duvarındaki konumundan yaklaşık 20 cm aşağıda konumlandırılmıştır (Foto-18).

Batı duvarının kadınlar mahfili üst yüzeyine denk gelen pencerenin sağına, oksit sarı zeminli ve kıvrımlı çizgilerden müteşekkil iki yuvarlak pervaz alanı ile çevrelenmiş “Hazreti Bilal Habeşi” yazısı yazılmıştır. Pencere pervazının altında kalan alan çapraz ve kırmızı renkli cetvel çizgileri ile bezenmiş, yüzeydeki boş alanlar, pervazlara ve cetvel çizgilerine tutturulmuş sade penç, yaprak ve dal motifleri ile doldurulmuştur (Foto-19).

Fotoğraf 18. Batı Duvarı Mahfil Üst Bölümü (Kaynak: Yazar arşivi)

Minber korkuluklarının üstüne denk gelen duvar yüzeyine kırmızı ve lacivert zeminli iç içe üçgen formlar yapılmış, etrafı, içine penç motifleri, yaprak ve dallardan oluşan sade bir bezemenin yer aldığı pervaz alanıyla çevrelenmiştir. Minberin köşk hizasına denk gelen duvar yüzeyine, oksit sarı zeminli yatay dikdörtgen cetveller çekilerek kapalı alan oluşturulmuştur. Bu alanın içine ortada terazi motifi, her iki yanında selvi motifleri ve üst üste konumlandırılmış penç motifleri işlenmiştir (foto-20).

Fotoğraf 19. Batı Duvarı Minberin Arka Tarafı Kalem İşleri (Kaynak: Yazar arşivi)

Orta bölümde duvar yüzeyini yatay eksende ikiye bölen lacivert renkli cetvel çizgisinin hemen altına yine yatay eksende siyah cetvel çizgileri ile yazı alanı oluşturulmuş ve Ahzâb suresi 56. Âyet yazılmıştır. Latin harfleri ve Arap harfleri ile yazılışı aşağıdaki gibidir.

“İnnallâhe vemelâ-iketehu yusallûne ‘alâ-nnebiy(yi) yâ eyyuhâ-llezîne âmenû sallû ‘aleyhi vesellimû teslîmâ”

إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا

Meali ise “Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber'e salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât edin, selam edin. {56}” (URL-8) şeklindedir. Yatay dikdörtgen yazı alanının kısa kenarlarına renkli çizgilerle iç içe geçmiş üçgenler yapılmış ve üçgenlerin ucuna yaprak motifleri yerleştirilmiştir. Yazı alanının uzun kenarlarına ise kırmızı ve lacivert renkte dalgalı çizgilerle bezeme yapılmıştır. Ahzâb suresi 56. Âyetin yazıldığı yazı alanının altında iki alt pencerenin arasında kalan duvar yüzeyine, doğu duvarında görülen halı tasarımının şematik olarak aynısı yapılmıştır. Fakat ölçüler ve yaklaşık 40 cm genişliğindeki dış pervazın tasarımında bazı değişiklikler görülür. Doğru duvarındaki halı tasarımının dış pervazı alt ve üst kenarlarında görülen geometrik tasarım batı duvarındaki halı tasarımının yaklaşık aynı genişlikteki dış pervazının tamamında görülür. Köşelerde baklava dilimi deseni ve baskı tekniğinde yapılmış gülçe motifleri yer alır (Foto-12 ve 18).

Fotoğraf 20. Batı Duvarı Mahfil Altına Denk Gelen Bölüm (Kaynak: Yazar arşivi)

Batı duvarının kadınlar mahfili altına denk gelen yüzeyine, simetriğinde yer alan, doğu duvarı kadınlar mahfili altındaki duvar yüzeyinde görülen kalem işlerinin aynısı yapılmıştır. Batı duvarı kadınlar mahfili altına kalan duvar yüzeyleri ölçü olarak simetriğinde yer alan doğu duvarı yüzeyinden farklıdır. Bu durum pencerenin konumlandırılmasındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Bu sebeple her iki duvar yüzeyinde de her ne kadar aynı kalem işleri yapılmış olsa da motifler arasındaki boşluklar farklılık göstermektedir. Söz konusu uygulama kalemkârın desenleri yüzeye uygun olarak tasarlamak yerine aynı bezemeyi benzer alanlara uydurmaya çalıştığını göstermektedir (Foto-21).

Yukarıda açıklamaları yapılan bezemelerin haricinde, boş kalan alanlar gülçe motifleriyle ya da pervaz ve cetvellere tutturulmuş şekilde yapılan sade penç, yaprak, dal motifleriyle doldurulmuştur. Bezeme haricinde doğu ve güney duvarlarında bazı alanlarda görülen, doğrudan sıva üzerine yazılmış Osmanlıca notlara batı duvarında fazla rastlanmaz. Yalnızca kadınlar mahfili korkuluklarından yukarıya dikey eksende çekilmiş siyah cetvel çizgisinin sağında ve solunda (bayrak motifinin altına denk gelecek şekilde) kurşun kalem ile yazılmış bazı yazılar gözlemlenmiştir. Fakat yazılar oldukça silik olduğundan net bir şekilde okunamamıştır.

Batı duvarının zeminden yaklaşık 70 cm yüksekliğindeki yüzeyleri kırmızı ve lacivert cetvellerle çevrelenmiş ve içleri süsleme yapılmadan kırmızı renge boyanmıştır.

5.3.4. Kuzey Duvarı

Kuzey duvarı diğer duvar yüzeylerine göre oldukça sade kalem işlerine sahiptir. Kadınlar mahfili altı duvar yüzeyinde herhangi bir kalem işi izine rastlanmamıştır. Sıvaların yeni olmasından dolayı bu yüzeylerin son restorasyon çalışmalarında yenilendiği düşünülmektedir. Kadınlar mahfili üst katı kuzey duvar yüzeyinin doğu kenarından ortaya kadar olan bölümünde sıvalar yenidir ve herhangi bir kalem işi izi görülmez. Bu alandan köy odasının üstündeki odaya geçişi sağlayan bir kapı yer alır. Kuzey duvarının batı kenarından ortaya kadar olan bölümde kalem işleri mevcuttur (Foto-22). Duvarın bu bölümünde minare kapısı yer alır. Minare kapısının solunda ve duvar yüzeyinin orta bölümünde, kırmızı renkli vazodan çıkan ve aynı kalemkâr ya da kalemkârlar tarafından yapılmış diğer camilerde de görmeye alıştığımız hayat ağacını simgelediği düşünülen bitkisel bezeme görülür.

Fotoğraf 21. Kuzey Duvarı Kalem İşleri (Kaynak: Yazar arşivi)

Minare kapısının sağında mahfil altı doğu ve batı duvar yüzeylerinde görülen yıldız motifli bitkisel bezeme yer alır (Foto-23). Mahfilin zemininden yaklaşık yarım metre yüksekliğindeki yüzeyler, sanki mahfil korkuluklarını görsel olarak devam ettirircesine yapılmış çapraz cetvel çizgileri ile bezenmiştir. Kuzey duvarı yüzeyinde herhangi bir yazı örneğine rastlanmamıştır.

Fotoğraf 22. Kuzey Duvarı Kalem İşleri Detay (Kaynak: Yazar arşivi)

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kastamonu ilinin de içinde yer aldığı bu coğrafya ilk çağlardan beri birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bunun doğal sonucu olarak bu yörede yaşayan medeniyetlerin izleri günümüze kadar gelmiştir. İnsanlığın ortak malı olan bu kalıntıların korunması ve gelecek nesillere değişmeden aktarılması insanlığın hafızasının korunması açısından son derece önemlidir.

Aşağı Tekke Camii kalem işleri bu yörede bulunan birçok yapının kalem işleri ile büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu durum bu yörenin halk sanatının, gelenek ve göreneklerinin, sanat görüşlerinin, sosyo-ekonomik ve kültürel zenginliklerinin anlaşılması açısından önemli verileri ortaya koyar. Bu açıdan bakıldığında bu yapıdaki ve tüm tarihi yapılarıdaki kalem işleri yalnızca yapıldıkları yapıyı süslemek maksadı ile yapılmış bezemelerden öte farklı amaçlara hizmet eder ve birçok sırrı barındırırlar. Ebetteki bu sırların çözülebilmesi, kalem işlerinin ve yapıların özgünlükleri bozulmadan korunması ile mümkün olur.

Yapılan incelemelerde yapının ve kalem işlerinin korunmasına yönelik 2008 yılında Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından koruma-onarım çalışması yapıldığı anlaşılmıştır. Bu çalışmada yapının kuzeyindeki köy odası ve tekke olarak kullanıldığı düşünülen eklentisi yeniden düzenlenmiş, harim bölümündeki sıvalar onarılmış, tavan ve taban ahşap kaplamaları onarılmış, çatı onarılmış ve çevre düzenlemesi yapılmıştır (Foto-24 ve 25).

Fotoğraf 23. 2008 Restorasyonu Öncesi (Kaynak: Kastamonu Vakıflar Böl. Müd. arşivi)

Fotoğraf 24. 2008 Restorasyonu Sonrası 2025 Yılındaki Görünümü (Kaynak: Yazar arşivi)

Kalem işleri ile ilgili yapılan müdahalelere bakıldığında ise kalem işlerinin genel temizliği yapılmış, sıva ve boya kayıplarının olduğu bölümlerde küçük çaplı tamamlamalara gidilmiştir. Yapılan bu müdahaleler doğu, batı ve güney duvarlarındaki kalem işlerinin özgünlüğüne büyük ölçüde zarar verecek nitelikte değildir. Fakat kalem işlerinin bulunduğu alanlardaki sıva onarımlarında kalem işleri üzerine kireç kalıntıları gelmiş ve motiflerin bazı bölümleri ya altta kalmış ya da silinmiştir. Örneğin mihrap alın yazısının batı kenarındaki üçgen bezemenin ucundaki üç yaprak süslemesi sıvadaki çatlak onarımlarken silinmiştir (Foto-26 ve 27).

Fotoğraf 25. 2008 Öncesi Güney Duvarı Kalem İşleri. (Kaynak: Kastamonu Vakıflar Böl. Müd. arşivi)

Fotoğraf 26. Güney Duvarı 2025 yılı (Kaynak: Yazar arşivi).

2008 öncesi fotoğraflar ile 2025 yılında çekilmiş fotoğraflar karşılaştırıldığında doğu, batı ve güney duvarları kalem işlerinde belirgin bir değişim olmadığı, birkaç motiflerin sıva onarımı müdahalelerinde tahrip olması haricinde genel olarak özgünlüklerini korudukları anlaşılır (Foto-28,29,30,31).

Fotoğraf 27. Doğu Duvarı 2008 Öncesi
(Kaynak: Kastamonu Vakıflar Böl. Müd.
Arşivi)

Fotoğraf 28. Doğu Duvarı 2025 Yılı (Kaynak: Yazar arşivi).

Fotoğraf 29. Batı Duvarı 2008 Öncesi (Kaynak:
Kastamonu Vakıflar Böl. Müd. Arşivi)

Fotoğraf 30. Batı Duvarı 2025 Yılı (Kaynak: Yazar arşivi)

Kuzey duvarı kalem işleri eski fotoğraflar ile karşılaştırıldığında bu duvardaki kalem işlerinde önemli ölçüde kayıpların olduğu görülür. Kuzey duvarı mahfil üstünün orta ve doğu kenarındaki kalem işlerinin 2008 öncesi fotoğraflarda da olmadığı, dolayısıyla 2008 restorasyonu öncesi bu kalem işlerinin tahrip olduğu anlaşılmıştır. Mahfil altı duvar yüzeylerindeki kalem işleri günümüzde mevcut olmamakla birlikte 2008 öncesi fotoğraflarda kalem işi örneklerine rastlanır. Söz konusu kalem işleri 2008 restorasyonu öncesinde, yapının ön tarafına betonarme olarak yapılmış olan, yapıya ve kalem işlerine ekstra yük yükleyerek zarar veren köy odasının etkisiyle büyük oranda zarar görmüştür. 2008 restorasyonunda, köy odası olarak kullanılan ve yapıya zarar veren bu eklentiler kaldırılmış, proje dahilinde günümüzdeki köy odası yapılmıştır. Eski eklentiler kaldırılırken ve kuzey duvarının sağlamlaştırma çalışmaları yapılırken, restorasyon öncesinde büyük oranda zarar görmüş olan kuzey duvarı mahfil altı kalem işlerinin kurtarılamamış olabileceği düşünülmektedir (Foto-32,33,34).

Yakından ve detaylı incelendiğinde kalem işlerinin sıva üzerine doğrudan uygulandığı anlaşılır. Yukarıda ifade edilen bozulma ve kayıpların haricinde kalem işleri günümüze kadar sağlam olarak gelmiştir. Kalem işlerinde ve yapıda nem izlerine rastlanmamıştır. Fakat boya katmanlarında korozyon söz konusudur. Bu durum kalem işleri yapılırken hazırlanan boyanın bağlayıcısının yeterli miktarda karıştırılmadığı ya da özelliğini kaybetmiş olduğunu düşündürmektedir. Çünkü bazı bölgelerde, özellikle alt bölümlerde, dokunulduğunda boya ele sürünmektedir. Bu durum özellikle insan elinin ulaşabileceği bölgelerde bulunan kalem işi bezemeleri insan müdahalesi ile oluşan bozulma risklerine karşı korunmasız bırakılmaktadır.

Kalem işlerinin görünümünü etkilemeyecek ve bozulmaları geciktirecek çeşitli çözeltilerin yüzeye uzmanları tarafından uygulanması kalem işlerini daha dayanıklı hale getirebilir.

Fotoğraf 31. Kuzey Duvarı Batı Kenarı 2008 Öncesi (Kaynak: Kastamonu Vakıflar Bölğ. Müd. Arşivi)

Fotoğraf 32. Kuzey Duvarı Doğu Kenarı 2008 Öncesi (Kaynak: Kastamonu Vakıflar Bölğ. Müd. Arşivi)

Fotoğraf 33. Kuzey Duvarı 2025 Yılı (Kaynak: Yazar arşivi)

Caminin bulunduğu bu bölge Selçuklular döneminde yoğun bir Türk iskânına maruz kalmıştır. Bu durum bu bölgede yaşayan halkın çoğunluğunun Türk olduğunu göstermektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 09.03.2007 tarih ve 113 nolu toplantısında, 09.03.2007 tarih ve 2185 nolu kararı ile tesciline ve grubunun 1 olarak belirlenmesine karar verilen Aşağı Tekke Camii'nin ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Cami 705/1305 tarihli vakfiye ile vakfedilmiş Pınarbaşı ilçesine tabi Yukarı Tekke Köyü sınırları dahilindeki Savaş olarak bilinen arazinin içinde yer alır. Köyün adında geçen ve aynı zamanda caminin adında da geçen "Tekke" kelimesi Ömer Seydi Zaviyesi'nin bu mahallede konumlanmış olma ihtimalini güçlendirmektedir. Caminin inşa tarihi bilinmemekle birlikte "Ömer Seydi Zaviyesi'nin, açıldığı dönemden itibaren XX. yüzyıl başlarına kadar Savaş Köyü Aşağı Tekke Mahallesi'nde, mevcut caminin hemen yakınlarında bir yerde hizmet sunduğu" ifade edilmektedir. Buda bize mevcut caminin Ömer Seydi Zaviyesi tarafından kullanılmış olabileceğini göstermektedir (Yakupoğlu ve Dağsever, 2024). Caminin kalem işleri incelendiğinde doğu ve batı

duvarı kalem işlerindeki Zülfikar kılıcı motifi, kürsü üstüne denk gelen “Livâü'l-hamd” sancak motifi gibi motiflerin yukarıda da ifade edildiği gibi tekkeler tarafından kullanılan motifler olduğu düşünülürse Aşağı Tekke Camii'n Ömer Seydi Zaviyesi tarafından kullanılmış olma ihtimali oldukça yüksektir. Ayrıca, doğu duvarı mahfil altına denk gelen duvar yüzeyindeki “işbu bin üç yüz otuz senesi haziranın ebrahim [efendim] onbirinci günü imtihan olub şehadetname ahzına nail olur isem artık hangi mektebe gideceğim malum değildir Çavuş oğlu Muhammed Hilmi Efendi bendeleri Allah Ömr ile yazanı muammer eyle âmin Haziran sene 1330” şeklinde yazılmış olan ve bir talebeye (tekkede eğitim gören bir talebeye) ait olduğu düşünülen dua niteliğindeki yazıdan dolayı bu yapının en azından bir dönem ya da yapıldığı tarihten sonra, Ömer Seydi Zaviyesi'nin mevcudiyetini devam ettirdiği süre boyunca, tekkenin hizmetinde olmuş olabileceği düşünülebilir. Eğer bu düşünce doğru ise Aşağı Tekke Camii, Ömer Seydi (Duâlı Seydi) Zaviyesi'nin günümüze ulaşan son mimari kalıntısıdır.

Sonuç olarak toplumun hafızası niteliğinde olan tarihi yapılar ve bu yapılarda yer alan kalem işleri kültürel ve tarihi değerlerinden dolayı değişime uğramadan korunmalı ve gelecek nesillere aktarılmalıdır. Koruma-onarım çalışmaları sağlam verilere dayandırılmalı ve koruma-onarım süreçleri uzmanlar tarafından yürütülmelidir. Doğru projelendirme, doğru malzeme kullanımı ve doğru müdahalelerle bilimsel veriler ışığında yapılan koruma onarım çalışmaları tarihi eserlerin geleceğe sağlıklı aktarımını mümkün kılmaktadır. Daha önce bilimsel bir çalışmaya konu olmamış yapılar ve kalem işlerinin uzmanlarca araştırılarak bilimsel çalışmalara konu edilmesi, ileride bu eserlerin koruma onarım çalışmalarında ihtiyaç duyulan bilgi ve belge altyapısının oluşmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akman, E., Calay, P. (2017), “Kastamonu İli Araç İlçesi'ndeki Adak Yerleri ve Bu Yerler ile İlgili İnanışlar, Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları / Makaleler, Atatürk Üniversitesi Yayın No: 1224, ISBN: 978-605-2278-61-1
- Aksel, M. (2010). *Anadolu Halk Resimleri*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Arık, R. (1988). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını.
- Arslan, M. (2020). Anadolu Türk Mimarisinde Zülfikar Tasvirleri, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 95, 235-275. DOI: 10.34189/hbv.95.008
- Bakır, A. ve Gökşen, A. (2020). Geç Ortaçağlarda Tokat Kastamonu Çorum ve Amasya Vakıfları, *Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi IV*, 1, 10-44
- Baysal, A. F. (2017). *Türk Tezyinat Sanatında Kalem İşleri*, Konya: Palet Yayınları.
- Bilgen, M. (2010). Bazı Tarihi Yapılar Örneğinde Türkiye’de Sıva Üstü Kalem İşlerinin Korunması (Sorunlar-Çözüm Önerileri), *Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir.
- Bilgen, M., Güven, İ.M.V.N. (2020) "Daday Elmayazı Köyü Camii Kalem İşleri ve Mevcut Korunma Durumu Üzerine Bir Değerlendirme", *Journal of Humanities and Tourism Research*, 10 (4) pp. 835-853
- Bilgen, M. ve Güven, İ. M. V. N. (2023). Kastamonu (Daday) Ertas Köyü Kara Ailesinin Evinin Kalem İşleri ve Mevcut Korunma Durumu Üzerine Bir Değerlendirme. *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12, 71-86
- Bilgen, M., Yetiş, E., Konak, I., Eroğlu, M. (2019) "Kastamonu- Araç Aşağıyazı Köyü Camii Kalem İşleri", *Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu*, Van, Türkiye, (Ekim 2019), 523-534.
- Dağsever, V. İ. (2025), Daday Kazası Camileri ve Mescidleri (XV-XVI. Yüzyıllar). *Hitit İlahiyat Dergisi* 24/1 168-196. <https://doi.org/10.14395/hid.1627269>
- Demiriz, Y. (1999). Osmanlı Kalem İşleri, *Osmanlı Cilt 11*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 297-304
- Devellioğlu, F. (2012). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

- Güven, İ.M.V.N., Bilgen, M. (2020). "Kastamonu (Daday) Ertaş Köyü Camii Kalem İşleri ve Mevcut Korunma Durumu", *Journal of Humanities and Tourism Research*, 10 (4) pp. 901-918
- Güven, İ.M.V.N. ve Bilgen, M. (2022). Kastamonu'daki altı adet tarihi yapının kalem işlerinin dokuma örnekleri ile karşılaştırılması, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10, 33 – 50
- Hasol, D. (2009). *Mimarlık Cep Sözlüğü*, İstanbul: YEM Yayınları
- İrteş, S. (1985). Kalem İşlerimizin Bugünü ve Yarını, *Türkiye'de Sanatın Bugünü ve Yarını (Tebliğler)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayını, 425-432
- Şengül, Z. M. (1990). *Süsleme Sanatı 100 Türk Motifi*, İstanbul: Geçit Kitabevi.
- Tüfekçioğlu, A. ve Gümüş, İ. (2016). Geç dönem Osmanlı mimarisi duvar resimlerinde bazı dokuma tasviri örnekleri ve düşündürdükleri. *Arış Dergisi*. (12). 19-29 <https://doi.org/10.34242/akmbaris.2019.72>
- Umar, B. (2007). *Paphlagonia Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Uzun, T. (2019) "Sivas Yıldızeli Şeyh Halil Türbesi Duvar Resimleri", *History Studies*, 11/5, 1839-1853.
- Yakupoğlu, C. ve Dağsever, V.İ. (2024). Kastamonu Pınarbaşı İlçesi Ömer Seydi (Duâlı Seydi) Zaviyesi ve Vakıfları, *Vakıflar Dergisi*, 62, 23-52. e-ISSN: 2564-6796
- Yılmaz, C. (1991). Tezyinat Restorasyonu, Örnekler ve Karşılaşılan Sorunlar, *Vakıf Haftası Dergisi* 8, 275-289
- Yücel, Y. (1991). *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arşiv Belgeleri;

- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu 09.03.2007 tarih ve 2185 nolu Kararı, Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültürel ve Doğal Varlıkları Koruma Envanteri, Aşağı Tekke Camii, Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi
- Savaş Köyü Aşağı Tekke Merkez Tarihi Camii, 2008 Restorasyonu Belgeleri Yapı Tanıtım Yazısı, Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi
- Savaş Köyü Aşağı Tekke Camii, 2008 Restorasyonu Belgeleri, Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi

İnternet kaynakları;

- URL-1: (2025, Kasım 5) https://yandex.com.tr/maps/115897/pinarbasi/geo/savas_mah_/2215886500/?from=api-maps&l=sat%2Cskl&ll=33.099245%2C41.478620&origin=jsapi_2_1_79&pt=33.080577%2C41.490811&z=14
- URL-2; (2025, Kasım 10) <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Âl-i-%20İmrân-suresi/330/37-ayet-tefsiri>
- URL-3; (2025, Kasım 10) <https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/yunus-suresi-10/ayet-25/kuran-yolu-meali-5>
- URL-4; (2025, Kasım 11) <https://islamansiklopedisi.org.tr/kelime-i-tevhid#:~:text=Kelime%2Di%20tevhidin%20asl%C4%B1%20%E2%80%9CL%C3%A2,olu%C5%9Fturan%20iki%20temel%20%C3%BCzerine%20kurulmu%C5%9Ftur.>
- URL-5; (2025, Kasım 15) <https://islamansiklopedisi.org.tr/livaul-hamd>
- URL-6; (2025, Kasım 15) <https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/fetih-suresi-48/ayet-1/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1>
- URL-7; (2025, Kasım 20) <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Enbiyâ-suresi/2590/107-ayet-tefsiri>
- URL-8; (2025, Kasım 21) <https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/ahzab-suresi-33/ayet-56/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1>